

TANZİMAT DEVRİ'NDE KIBRIS'TA AZAT EDİLMİŞ KÖLELERİN HUKUKÎ VE SOSYO-EKONOMİK DURUMLARI (1839-1876)

CELÂL ERDÖNMEZ*

Giriş

Şer'iyye sicilleri kölelik tarihi çalışmalarına yeni boyutlar kazandıracak veriler sunar. Geniş bir yelpazede ortaya çıkan belgeler, azatlı köle meselesinin müstakil olarak ele alınmasına imkân verecek nitelik ve sayıdadır. Mülk transferi, vasiyet, hibe, alacak-verecek ilişkileri, ev ve arsa alım satımı, şahitlik, gayrimenkul alım satımında adres tespiti, hak aramak üzere şikâyetçi sıfatıyla açılan davalar, şuhûdü'l-hâl ve miras taksimi meseleleri ile ilgili kayıtlar bunlardandır. Özellikle miras vesilesiyle oluşmuş tereke kayıtlarından hareketle kişisel servet analizi yapılarak kişinin cemiyet içindeki konumu tespit edilebilir¹. Bu yöntem azatlı köleler için de tatbik edilebilir. Nitekim azatlı kölelere ait terekeler, bu şahısların maddi servetleri yanında toplum nazarında ne şekilde kabul gördükleri ve toplumsal hayata ne derecede intibak ettikleri konusunda da bilgi vermektedir. Azatlı köleler, eski sahiplerine ait terekelerde de aynı şekilde borçlu yahut alacaklı sıfatıyla yer alırlar.

Bu çalışmanın temel sorusu, azat² edilen kölelerin toplumda kabul görme düzeylerinin şer'iyye sicillerine dayanarak çözümlenip çözülemeyece-

* Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Burdur/TÜRKİYE, celalerdonmez@mehmetakif.edu.tr

¹ Terekelerin içerikleri hakkında bkz. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, OSAV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 11-12; Bir kişinin tereke kaydına dayanarak sosyal ve iktisadi vaziyetinin tespiti ve bundan hareketle devrin genel tasvirine örnek çalışma için bkz. Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 199-216.

² Azat, terim olarak hür, serbest ve esir olmayan anlamındadır. Bkz. M. Fuad Köprülü, "Âzâd", *İA*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1961, s. 83. Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, "Azat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 311.

ğidir. Bu noktadan hareketle cevap verilmeye çalışılan diğer bir soru ise Kıbrıs'taki toplumsal ilişkilerin insani boyutunun, azatlı kölelerin toplumsal ve iktisadi konumlarından hareketle tespit edilip edilemeyeceğidir. Sorulara verilecek cevaplar el verdiği ölçüde, “en alttakiler”den hareketle bir sosyal tarih çalışması yapılabileceğine dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Bu sebeple çalışma, Kıbrıs'ta azat edildiği mahkeme kayıtlarından tespit edilen kölelerin sosyoekonomik durumunu tespit etme amacıyla kaleme alınmıştır.

Meselenin aydınlatılabilmesi amacıyla, Girne Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde yer alan Kıbrıs Şer'iyeye sicillerinden 1839-1876 yılları arası kayıtlarını içeren defterler, 38. numaradan itibaren 52. numaraya kadar kölelik terminolojisi açısından taranmıştır. Çalışma azatlı köleleri içerdiğinden kölelik ve cariyelikle ilgili diğer hususlar araştırma sınırlarının dışında tutulmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki sicil kayıtları Kıbrıs özelinde geniş bir kölelik tarihi yazmaya yetecek denli zengin malzeme sunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 1571 yılında adayı fethetmesinden önce de Kıbrıs'ta kurum olarak köleliğin var olması, adayı ziyaret eden seyyahların kayıtlarına yansımıştır³. Bu durum çeşitli çalışmalarda da tespit edilmiştir⁴. Osmanlı devrinde, XIX. yüzyıl başlarında köle pazarlarının kaldırılması ve köle satışlarının İslam Hukuku'na uygun yapılması yönünde emirler verilmesine rağmen, adanın Mısır⁵ ve Arap topraklarına yakınlığı sebebiyle⁶ adada kölelik devam etmiştir. George Hill'in, İngiltere'nin Kıbrıs Konsolosu Niven Kerr'e dayanarak verdiği bilgiye göre, 1845 yı-

³ Kıbrıs'ı 8 Şubat-28 Mart 1508 tarihleri arasında ziyaret eden Martin von Baumgarten, yerli halkın dışında adada herkesin Venedik kölesi olduğunu yazmıştı. Bkz. Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria. Materials For a History of Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge 1908, s. 55.

⁴ Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York 1992, s. 240; XIX. yüzyıl başlarında Sırbistan ve Bosna kökenli köleler, Dubrovnik'e satılmakta olup Kıbrıs'ın da bu ticaretle bağlantısı hakkında bkz. Nicholas Coureas, “Cyprus and Ragusa (Dubrovnik) 1280-1450”, *Mediterranean Historical Review*, XVII/2 (2002), s. 2.

⁵ XIX. yüzyılda Mısır'da kölelik hakkında bir çalışma için bkz. Gabriel Baer, “Slavery in Nineteenth Century Egypt”, *The Journal of African History*, VIII/3 (1967), pp. 417-441.

⁶ Güven Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010, s. 189.

linda Kıbrıs genelinde toplam 2.000 civarında köle bulunmaktaydı⁷. Osmanlı devrinde Kıbrıs'ta köle sahipleri genellikle Müslümanlardandı⁸.

XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda kölelik kurumu, son zamanlarda yapılan çalışmalarda, ticari yönüyle ve köle ticaretinin yasaklanması çerçevesinde ele alınmıştır. Ehud R. Toledano *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Yusuf Hakan Erdem *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909* ile yine Toledano *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları* isimli kitaplar ve makaleler yayımlanmıştır⁹. Bu çalışmalar Osmanlı ve diğer arşiv malzemeleri kullanılarak kaleme alınmıştır.

Halil İnalçık tarafından yapılan çalışmalarda ise köleliğin Osmanlı toplumsal ve ekonomik hayatındaki yeri irdelenmiştir. Bu çerçevede Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi* makalesinde¹⁰ ve *Ekonomik ve Sosyal Tarih* kitabında Osmanlılarda köle istihdamının emek sömürüsüne dayanmadığını, hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan kölelerin ev hizmet-

⁷ Sir George Hill, *A History of Cyprus*, Vol. 4, (*The Ottoman Province, The British Colony, 1571-1948*), Cambridge University Press, Cambridge, New York 1952, s. 254.

⁸ Celâl Erdönmez, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2004, s. 86; Ayrıca, "Piskobu'da Sultan Bayezid-i Veli Vakfı evkafından Mazhar Efendi Vakfı'nın sülüs hissesine bi-icâreteyn mutasarrıf olan Leymosun Kasabası sakini ve millet-i Rumiyan'dan Zaharya veled-i Apostoli'nin" vefatından sonra mirasçıları, çiftlikte sahibi olduğu mallarının kendilerine intikal ettirilmesi için mahkemeye müracaat etmişlerdi. Mahkeme malları arasında bulunan *kulları ve câriyelerinin* de mirasçılara intikaline karar vermişti. KŞS., 42/43-1 (18 Muharrem 1266/4 Aralık 1849); Hill, *a.g.e.*, s. 254; Yaron Ben-Nach, Osmanlı Devleti'nde Musevilerin de köle sahibi olduklarını ortaya koymuştur. Bkz. Yaron Ben-Nach, "Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire", *Jewish History*, XX/3-4 (2006), pp. 315-332.

⁹ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994; Yusuf Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004; Toledano Ehud, R., *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010. Bu konuda yapılmış diğer çalışmalar için ayrıca bkz. Ehud R. Toledano, Madeline C. Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2010. Toledano bu konuyu müstakil makale olarak da incelemiştir. Bkz. Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*, XIV/3, *Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I* (1993), Published by: Duke University Press, pp. 477-506.

¹⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi", *Doğu Batı: Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara 2009, s. 123-153.

lerinin yanında askeri ve ekonomik alanda da çalıştırıldıklarını vurgulamıştır¹¹.

Osmanlı toplumunda köleler sadece emeğinden istifade edilen bir “çalışan” durumunda değildirlir. İçlerinde müteşebbis olanlar da vardır. Halil İnalçık, daha XV. yüzyılın ikinci yarısında, Bursa’da ipek işçilerinin çoğunluğunu teşkil eden kölelerin belirli bir süre sonra azat edildiklerini hatta bizzat müteşebbis hale geldiklerini tespit etmiştir¹². Bu şekilde azat edilen kölenin müteşebbis yahut esnaf sıfatıyla ekonomik hayatta yer almasının, Kıbrıs’ta XV. yüzyıla göre nispeten geç sayılabilecek bir tarihte yaşanmaya devam eden bir sosyal dönüşüm olduğunu görmekteyiz. Nitekim aşağıda inceleneceği üzere, 43 numaralı sicil defterinde yer alan azatlı köle Mercan ibn-i Abdullah’ın terekesi, tuhafiyeye işi yapan bir esnaf olduğunu göstermektedir.

Osmanlı köleliği üzerine yapılan çalışmalarda, Osmanlılarda köleliğin Batı toplumlarındakinden farklı olarak çoğunlukla “Ev içi hizmet köleliği” şeklinde olduğu ve ekonomik bir faktör olmaktan ziyade toplumsal özellik taşıdığı değerlendirilmiş, tarih yazımında bu konuda belirgin bir görüş birliği yerleşmiştir¹³.

Osmanlı Devleti’nin Müslüman toplumu içerisinde köle azadı geleneksel bir uygulamadır. Bu sebeple XIX. yüzyıldan önce de köleler dışarıdan bir müdahale olmaksızın, belirli sebeplerle azat ediliyorlardı. Nite-

¹¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 341.

¹² Halil İnalçık’a göre, “Bursa’da İpek dokuma tezgâhlarının çoğu özel teşebbüs elinde idi ve müreffeh bir şehirli zümresini ortaya çıkarmıştı. Bu yüksek ve orta seviyedeki şehir ahali, XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa nüfusunun aşağı yukarı % 70’ini teşkil etmekteydi. İpek işçilerinin çoğu köle idi ve belirli bir süre sonra azat edildiklerinde müteşebbis haline gelmişlerdi.” Bkz. Halil İnalçık, “Bursa”, *TDVİ*, VI, İstanbul 1992, s. 448; Burada konumuz açısından önemli olan tespit, Bursa’da, müreffeh bir şehirli zümresinin elinde bulunan iktisadi faaliyet içerisinde, azat edilmiş kölelerin de bulunmasıdır. Bu konuda ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1600-1914*, II, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 720.

¹³ Faroqhi, a.g.m., s. 720; Rahmi Deniz Özbay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XVII/1 (2009), s. 148-163; Kölelik uygulamasının İslâm öncesi muhtelif toplumlardaki durumu ve bunların hukuk sistemlerindeki yeri hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXVIII/1, 1981, s. 65-103.

kim 1726-1750 yılları arasında 17 kölenin azat edildiği, Kıbrıs Şer'iyeye sicillerinden tespit edilmiştir¹⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar görülen azat hadiselerine Batı devletlerinin müdahil olması söz konusu değildi. Yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Batılı tesirlerin tespiti, dünyada kölelik aleyhinde gelişen politikalarından Osmanlıların da muhakkak etkilendiğinin kabulüyle kolaylaşmıştır. Çünkü kölelik ve köle azadı meselesi, XIX. yüzyılda Batı'nın etkisiyle uluslararası siyasette oldukça popüler bir atmosfer oluşturmuştu. Bu durumu, Batı'da köle azadı üzerine yapılmış çalışmaların önemli bir yekûn tutmasından ve güçlü bir "Köle Edebiyatı"nın oluşmasından da tespit etmek mümkündür. Türkiye'deki durumun aksine, Batı tarihçiliğinde kölelik ve köle azadı üzerine yapılan çalışmalar zengin bir kitabyat meydana getirmiştir¹⁵.

A. Tanzimat ve Kölelik Müessesesi

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan yeni dönemde esasen kölelikle ilgili bir düzenleme yapılmamıştı¹⁶. Ancak Ferman'da herkesin kanun önünde eşitliği prensip olarak ilân edilmişti¹⁷. Tanzimat

¹⁴ Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 180-181.

¹⁵ Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Stanley L. Engerman, "Slavery and Emancipation in Comparative Perspective: A Look at Some Recent Debates", *The Journal of Economic History*, XLVI/2, (Jun., 1986), Cambridge University Press, pp. 317-339; Brian J. Peterson, "Slave Emancipation, Trans-Local Social Processes and the Spread of Islam in French Colonial Buguni (Southern Mali), 1893-1914", *The Journal of African History*, XLV/3 (2004), Cambridge University Press, pp. 421-444; Philip A. Igbafe, "Slavery and Emancipation in Benin, 1897-1945", *The Journal of African History*, XVI/3 (1975), Cambridge University Press, pp. 409-429.

¹⁶ Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1, Ankara 1990, s. 45.

¹⁷ "[...] bugünkü günden sonra herkes ya'ni gerek müslim ve gerek re'âyâ olsun teb'a-i Devlet-i Aliyyem'den olan cem'i nâs cân ve mâlına ve ırz ve nâmûsuna kemâl-i serbestiyet üzere mâlik ve mutasarrıf olup çünkü bir âdemin şer'an ve kânûnen da'vâsı görülüp hükm olunmadıkça taraf-ı şâhânemden kimse hakkında bir şey yapılmayacağından vüzerâdan tâ çobana kadar sâ'ir nâsdan dahi kimse kimsenin [...]". Tanzimat Fermanı metni için bkz. KŞS., 38/66-1 (1 Ramazan 1255/8 Kasım 1839). Hicri tarihlerin miladi tarihe çevirilmesinde Yücel Dağlı, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, V, TTK Yayınları, Ankara 1997 kullanılmıştır.

Fermanı'nın köleliği kaldırmadığı gibi, iyileştirici bir düzenleme de getirmemesi, İslâmiyet'in caiz gördüğü bir müesseseyi yasaklamamanın getireceği sosyal tepkilerin payı ile açıklanmaktadır¹⁸. Teorik ve yasal alt yapısı Tanzimat ve Islahat fermanları ile şekillenen uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin hukuken etki alanına çekilmesi sonucunu da beraberinde getirmişti. Bu döneme her alanda yeniden yapılanmalar¹⁹, genel olarak Osmanlıların Avrupaileşmesini sağladığı gibi, kölelik hususunda da XIX. yüzyıl uluslararası hukuk sisteminin etki alanına girmesine uygun zemini oluşturmuştu²⁰.

Osmanlı Devleti'nin geleneksel İslam Hukuku'nun bir cüzü olarak geliştirdiği kölelikle ilgili mevzuat, Tanzimat devrinde Batı formuna dönüşmeye başlamıştır. Bir manada Osmanlı Devleti, kendine mahsus şartlarda sürdürdüğü, köle rejimini, bir Batılılaşma sorunu olarak gören Avrupa'nın, yönlendirdiği şartlar altında lağvetmeye girişmiştir. Bu dönemde Batı'dan etkileşimin bir sonucu olarak kölelik Osmanlı aydın zümresinin de ilgisini çekmiş ve devrin edebiyatına yansımıştır²¹. Ancak bu ilginin tarih çalışmalarına aynı oranda yansımalarını iddia etmek güçtür.

Tanzimat devrinde köleliğin kaldırılması istikametindeki Osmanlı politikaları üzerinde İngiltere'nin etkisi vardır. Toledano'ya göre, aslında İngiltere'nin bu etkisi daha 1812 gibi erken bir tarihte başlamışsa da, Bâbiâli'nin köle ticaretini önlemesi ve köleliği kaldırması için 1840'a dek ciddi bir çaba gösterilmedi. Köleliğin kaldırılması işlerinde olageldiği üzere burada da başı, güçlü Dış Ülkelerdeki Köleliği Önleme Derneği (*The*

¹⁸ Gül Akyılmaz, "Osmanlı hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, (2005), s. 222.

¹⁹ Tanzimat'ın Kıbrıs'ta uygulanması hakkında bkz. Marc Aymes, "Reform Talks: Applying the Tanzimat to Cyprus", *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Efihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp. 107-116.

²⁰ Osmanlı Devleti, İngiltere ile 25 Ocak 1880 ve 18 Kasım 1889 Brüksel Konferansı sonunda taraf devletlerle iki ayrı anlaşma imzalamıştır. Anlaşma metinleri için bkz. Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi", s. 45-77; Bu dönemdeki genel durum hakkında ayrıca bkz. Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts", pp. 477-506; Konferans hakkında bir değerlendirme için bkz. Alfred Le Ghait, "The Anti-Slavery Conference", *The North American Review*, CLIV/424 (1892), pp. 287-296, Published by: University of Northern Iowa.

²¹ İsmail Parlatur, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

British and Foreign Anti-Slavery Society) çekmişti. Başarıları arasında, 1833 ve 1838 Azat kanunları ile İngiliz ve uluslararası Atlantik köle ticaretine karşı alınan önlemler bulunan dernek faaliyetlerini Osmanlı Devleti'ni özellikle vurgulayarak Doğu'daki İslam ülkelerini de kapsayacak biçimde genişletiyordu. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanına karşı, sultanın İngiliz desteğine dayanmak zorunda olduğu görüşüyle, Osmanlı Devleti'nden taviz koparmak için o an elverişli görünüyordu²².

İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston, derneğin Temmuz 1840'ta aldığı "*Sultandan, kendi hükümetine bağlı ülkelerde köleliği tamamıyla bastırmaya yarayacak fermanlar elde edilmesi*" yolundaki karar ve taleplerini İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby'e ilettili. Bunun üzerine Ponsonby'nin hükümetine yazdığı rapor, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde köle meselesine bakış açısını ortaya koymaktadır. Toledano'nun yayınladığı belgeye göre Ponsonby, dışişleri bakanına yazdığı raporunda, "*Konudan söz ettim ve bu ülkede toplumun çatısıyla iç içe girmiş, kanunlarla ve sultanın kendisinden en alttaki köylüye kadar tüm sınıfların alışkanlıkları, hatta dini ile sıkı sıkıya bağlantılı bu kurumun kaldırılması için yapılan bu önerinin, aşırı şaşkınlıkla karışık bir gülümsemeyle karşılandığına tanık oldum*" diyordu²³.

Aralık 1846'da Hicri yılbaşında Bâbüâli'yi ziyaret eden Sultan Abdülmecid, burada Meclis-i Umumi'nin bir toplantısına katılmıştı. Sultan toplantıda, İstanbul esir pazarını gündeme getirerek, burada satılan kölelerin aşığıldığını, kendilerine kötü davranıldığı belirtmişti. Bu tespitlerden hareketle Sultan, durumun şeriata ve insani ilkelere aykırı görülmesi sebebiyle esir pazarının hemen kaldırılmasını emretmişti. Ancak özel esir ticareti yüzyılın büyük bölümünde yapılmaya devam etti²⁴.

1839 Tanzimat Fermanı gibi, Müslim ve gayrimüslim tebaanın her hususta eşitliği vurgulanan 1856 Islahat Fermanı'nda da kölelikle ilgili bir düzenleme yapılmamıştı. 1858 Arazi Kanunnamesi'nde ise köleliğin bir "*intikâl engeli*" olduğu yinelenmişti. 112. Madde, köle ve câriyelerin efendi-

²² Toledano, *a.g.e.*, s. 78.

²³ Toledano, *a.g.e.*, s. 79.

²⁴ Toledano, *a.g.e.*, s. 91. Krş. Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'aniüvüs Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, Yay. Haz. Yücel Demirel, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1239.

lerinin izni ve memurun marifetiyle mirî araziye devletten tefviz yahut üçüncü şahıslardan ferağ yoluyla iktisap etmesine izin vermiş, kölenin azat edilmeden ölmesi halinde arazisinin kimseye intikal etmeyeceği, azat edildikten sonra ölen köle ve câriyenin arazisinin ise ancak hür olan mirasçılara intikâl edeceği kabul edilmişti²⁵.

Özellikle 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa devletler ailesinin bir ferdi sayılması, Osmanlı Devleti'ni fiilen Batılı ilgiyle daha fazla muhatap kılmıştı. Kıbrıs'ta bulunan muhtelif Avrupa devletlerinin konsoloslukları, daha 1855 yılının son aylarında bölgede cereyan eden köle ticaretinin takipçisi idiler. Bilhassa İngiltere, Tanzimat devri boyunca diğer devletlerden daha fazla oranda Kıbrıs'ın iç işlerine müdahale etmeyi alışkanlık haline getirmişti²⁶. Bu çerçevede olmak üzere Kıbrıs'ta görev yapan İngiltere konsolosları, köle meselesiyle de ilgileniyorlardı. Mesela, birçok siyah kölenin Larnaka limanına indirildiği hakkındaki haber, 24 Kasım 1855 tarihinde İngiltere'nin Rodos ve Kıbrıs konsolosları arasındaki diplomatik yazışmaya “*utanç verici ticaret*” olarak yansıyor ve Prusya konsolosunun bu olayla ilişkisinin olup olmadığı haberinin kesinleştirilmesi isteniyordu²⁷.

1857 yılında Kıbrıs'ın da içinde yer aldığı bazı valilik ve mutasarrıflıklara emirler gönderilerek, köle ticaretinin yasaklanması hususunda daha önce çıkarılan emirlere uyulması konusunda uyarılarda bulunulmuştu²⁸. Siyah köle ticaretinin Kıbrıs'ta da yasaklanması sürecini başlatan bu hükmün yazılmasında Osmanlı Devleti'nden başka devletler de etkili olmuşlardı. Nitekim *Esir* (köle) ticaretinin yasaklanmasını emreden *hükümün*, hazırlık ve yayım safhasında²⁹, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi

²⁵ Akyıldız, a.g.m., s. 226.

²⁶ Tanzimat devrinde İngiltere'nin Kıbrıs'ta görev yapan konsolosları, görev yetki ve alanlarının dışında pek çok meselede Osmanlıların içişlerine müdahale ediyorlardı. Bu konuda bkz. Celâl Erdönmez, “Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs'taki Faaliyetleri (1839-1856)”, *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 58 (2011), s. 91-118.

²⁷ Sir Harry Charles Luke, *Cyprus Under the Turks 1571-1878. A Record based on the Archives of The English Consulate in Cyprus under the Levant Company and After*, C. Hurst&Company, London 1969, s. 201.

²⁸ Erdem, a.g.e., s. 143.

²⁹ Hüküm metni için bkz. Bozkurt, “*Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi*”, s. 73-75.

Stratford Canning, Osmanlı Hükümeti ve karar mercileri üzerinde etkili olmuştur³⁰. Söz konusu hüküm, Tanzimat devrinde köle azadının bir mesele olarak geleneksel İslam Hukuku'ndan ziyade *kanun* hükmüne bağlanarak halledilmeye çalışıldığının göstergesi olarak değerlendirilebilir³¹. Hükümde esircilerin yakalanmaları halinde ellerindeki kölelerin azat edileceği belirtilmiştir. Hâlbuki azat, Osmanlı Hukuku'nda kanun ile değil, şer'î hukuk ile bağlı bir uygulama idi³². İngiltere bu ayrımı ilerde istismar etmiştir³³.

³⁰ Toledano, *a.g.e.*, 116; Erdem, *a.g.e.*, s. 139.

³¹ Y. Hakan Erdem, 24 Aralık 1856 tarihli Meclis-i Vükelâ kararından hareketle devletin meseleye yaklaşımını "...Köle ticareti insanlık ilkelerine aykırı olduğu düşünüldüğü için mütteliklerin gözündeki tiksindiriciydi. Bir süredir bu ticaretin topyekûn yasaklanması için olağanüstü bir gayret içerisindeydiler ve bunu Atlantik Havzası'nda önlemek üzere diğer devletlerin çoğuyla bazı anlaşmalar imzalamışlardı. Osmanlı Yönetimi, mütteliklerin bu isteğini bir şekilde karşıladığı takdirde, Avrupa'nın üzerinde çok olumlu bir etki bırakacak ve sultanın şöhretine büyük bir katkıda bulunarak pek çok siyasal yarar sağlayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında zaten mevcut olan 'vefâli ilişkilerin' de böyle bir girişimden yarar görmesi bekleniyordu" şeklinde verir. Erdem, *a.g.e.*, s. 139.

³² Nitekim Osmanlı köle varlığı uluslararası ilişkilerin bir meselesi haline getirilmekte gecikmediği gibi 1880 yılında İngiltere ile yapılan anlaşmada kölelerin, kadın veya erkek ayırt edilmeksizin yaşı ve özellikleri belirtilerek sahiplerinin yanında bulunma sebeplerini belirten sertifikaya bağlanıp kayıt altına alınması kararlaştırılmıştır. Bu sertifika olmaksızın yakalananların azat edilmesi sağlanacaktır. Bkz. Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi*", s. 47.

³³ İngiltere'nin Kıbrıs'ta köle meselesine yakın ilgisi XIX. yüzyılın son çeyreğinde diplomatik raporlara yansımaya devam ediyordu. İngiltere'nin Kıbrıs konsolosu R. H. Lang, büyükelçi Sir Henry Elliot'a bir rapor yazmıştı. 26 Ocak 1872 tarihli bu raporda, son zamanlarda Kıbrıs'a zenci kadın köle ithalinde artış gözlemlendiği belirtiliyordu. Lang, Kıbrıs Mutasarrıfı Aziz Paşa'yı bu yasa dışı köle ticaretine bir son vermek üzere harekete geçirmenin görevi olduğu düşüncesiyle hareket ediyor ve Aziz Paşa'nın bu konudaki tutumundan memnuniyet ifade ediyordu. Nitekim Larnaka'ya köle getiren yerli bir kaptanın bu vesileyle yargılanmak üzere tutuklanarak Lefkoşa'ya nakledildiğini, bir yıl hapse atılacağını anlaşıldığını ve bu olayın *insani olmayan* bu tür ticaretle uğraşan diğerlerine de örnek teşkil edebileceğini belirtiyordu. Bkz. Sir Harry Charles Luke, *a.g.e.*, s. 253-254; Bu durum hakkında bir değerlendirme için bkz. Sir George Hill, *a.g.e.*, s. 253-254; Lang'ın olaya müdahalesi, 1880 Antlaşmasından 8 yıl önce İngiliz diplomatların antlaşmanın fiiliyatta alt yapısını oluşturduklarını göstermektedir. Öte yandan 1880 antlaşmasının birinci maddesi, zencilerin taşınması yasağını Osmanlı Padişahı'nın 1857'den sonra ikinci kez yinelediği ve 1273 (1857) tarihli Ferman hükümleri uyarınca, bu suçu işleyenlerin Osmanlı kanunlarında öngörülen hükümlere göre cezalandırılacağını ifade eder. Bkz. Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Ermesi*", s. 47; 1889 Brüksel Konferansı sonunda imzalanan umumi senet ise İngiltere'nin süreci nasıl kendi lehine çevirdiğini ve tarihî köleci toplum imajının psikolojik sorumluluğunu Osmanlı Devleti'ne mal ettiğini açıkça gösterir. "Madde 1: Devletler Afrika içlerinde köle ticareti ile

Osmanlı Devleti'nde kölelik bir kurum olarak varlığını devletin son zamanlarına kadar devam ettirmiştir. Esasen burada İslam Hukuku'nun köleliği meşru görmesi sebebiyle, bir çelişki yoktur. Nitekim köle ticaretinin yasaklanmasını öngören yazışmalarda, yasağa sebep olarak, kölelerin gündelik hayatları değil tam tersine köle kaynağı ülkelerden Osmanlı pazarlarına gelinceye kadar duçar oldukları durumlar gayri insani olarak değerlendirilmiştir³⁴. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin köleliğe içeriden bakışını yansıtır ve Batılı örneklerden farkını ortaya koyar³⁵. Halil İnalcık da, "*Köle Emegi*" makalesinde Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılmasını dış etkilere bağlar. Nitekim XIX. yüzyılda Batı uluslarından gelen baskıyla Osmanlı topraklarında her türlü kölelik kaldırılmıştır³⁶.

Kıbrıs'ta köleler hakkındaki öncü çalışma Amerikalı tarihçi Ronald C. Jennings tarafından yapılmıştır³⁷. Jennings'in "*Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640*" başlıklı makalesi XVI. yüzyılda kölelerin durumunu Kıbrıs Şer'iyye sicillerine dayanarak inceler, köleliğin sicillerde görülen kavramsal meselelerini ele alır³⁸. Bu önemli çalışma

mücadele etmek için en etkili yolların şunlar olduğunu beyan ederler: 1- Afrika'da *medenî milletlerin himayesi ya da hakimiyeti altında olan topraklarda* idarî hukukî, dinî ve askerî hizmetlerin daha ileri bir şekilde düzenlenmesi; 2- *Ülke içinde toprağı olan devletlerin* köle ticareti nedeniyle harap olmuş yerlerde koruyucu ve önleyici tedbirler alabilmeleri için...". Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Ermesi*", s. 53.

³⁴ Sultan Abdülmecit devrinde köle ticaretinin yasaklayan 1273 (1857) tarihli ferman metninde "...*hâlbuki bu zenci köleler memleketlerinden çıkarılıp sahillere getirilinceye kadar pek çok zahmet ve meşakkat çektiklerinden çoğu telef olmakta...*". Bkz. Bozkurt, "*Köle Ticaretinin Sona Ermesi*", s. 73.

³⁵ Lefkoşa Mahkemesi'nde zenci asıllı bir çocuğa küfür eden şahsı mahkûm eden karar, Osmanlı adli mercilerinin kölelerin hukukunun korunması yönünde ne denli hassas olduklarını gösterir. Bkz. KŞS., 41/94-1 (30 Receb 1263/14 Temmuz 1847); Lefkoşa Korkud Efendi Mahallesi sakinlerinden Arif Kavvas bin Hüseyin, zenci asıllı bir çocuğa küfür ettiği iddiasıyla yargılanmış ve suçlu bulunmuştur. "Arif bin Hüseyin târîh-i kitâbdan bir gece mukaddem bizim huzûrumuzda birkaç müslimin beyninde *zenciyyü'l-asl İbrahim nâm tyfla* gazab ve infî'ali esnâsında tıfl-ı merkûmun dîn ve imânını fülân ettiğim deyü sekrân olduğu hâlde sebb ve ba'dehü kezâlik lafz-ı mezbûr ile sekrân olduğu hâlde hâşâ sümme hâşâ Resûl-i ekrem ve nebiyy-i muhterem sallallâhu te'âlâ aleyhi vesellem efendimiz hazretlerine dahi ol lafzla sebb ve i'lân ve şân-ı şerîfi-nebevîyi tahkîr etmeğin bizler bu husûsa şâhidiz ve şehâdet dahi ederiz."

³⁶ İnalcık, "*Köle Emegi*", s. 149.

³⁷ Ronald C. Jennings, "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXX/3 (1987), pp. 286-302.

³⁸ Jennings, Şer'iyye sicillerinde siyah kölelerin zenci veya zengi, siyah, arab, habeşi; beyaz kölelerin ise abd, memlûk ve gulâm olarak nitelendirildiklerini; çoğu zaman bu sıfatların

sonraki incelemelere temel teşkil etmiştir. Jennings Kıbrıs üzerine yaptığı diğer çalışması, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*' da, XVI. yüzyıl Kıbrıs Şer'iyeye sicillerinde azat edilmiş kölelerin varlığını tespit etmiştir³⁹. Bunun dışında Kıbrıs üzerine belirli zaman aralıkları esas alınarak yapılan akademik çalışmalarda kölelik kurumu, genel hatlarıyla incelenmiş, azatlı köleler meselesine ise sadece değinilmiştir⁴⁰. Bizim bu çalışmada ortaya koyduğumuz şekilde, azatlı

bir diğerinin yerine geçecek şekilde de kayda geçirildiğini belirtir. Kadın köleler ise renk ayrımı yapılmaksızın cariye olarak değerlendirilmişlerdir. Jennings, *a.g.m.*, s. 288-290; Bu durum XIX. yüzyıl Kıbrıs Şer'iyeye sicillerindeki yazımlarda da görülür. Kayıtlarda erkek köleler: *Siyah köle* (KŞS., 38/1-1 (25 Zilhicce 1254/11 Mart 1839); *zenci köle* (KŞS., 38/1-1 (25 Zilhicce 1254/11 Mart 1859); *zenciyyü'l-asl gulâm*, *zenciyyü'l-asl köle* (KŞS., 38/ 192-3 (9 Rebî'ü'l-âhir 1257/31 Mayıs 1841); *köle* (KŞS., 39/39-1 (1 Receb 1258/8 Ağustos 1842); *gulâm* (KŞS., 39/143-1 (23 Rebî'ü'l-evvel 1260/12 Nisan 1844); *abd-i memlûk* (KŞS., 39/143-1 (23 Rebî'ü'l-evvel 1260/12 Nisan 1844); *zenci gulâm* (KŞS., 39/171-1 (29 Ramazan 1260/12 Ekim 1844); *kul* (KŞS., 39/110-1 (29 Cemâzi-yel-âhir 1259/27 Temmuz 1843); Hanım köleler: *zenciye cariye* (KŞS., 38/49-1 (2 Receb 1255/11 Eylül 1839); KŞS., 38/15-1 (11 Rebî'ü'l-evvel 1255/23 Temmuz 1939); *câriye-i memlûke* (KŞS., 39/8-2 (5 Safer 1258/18 Mart 1842); *siyah câriye* (KŞS., 39/61-1 (17 Zilka'de 1258/20 Aralık 1842); *câriye* (KŞS., 39/61-1 (17 Zilka'de 1258/20 Aralık 1842) olarak yazılmışlardır.

³⁹ Jennings, Kıbrıs'ta XVI. yüzyılda köle azadına rastlandığını tespit etmiştir. Bkz. Jennings, *a.g.m.*, s. 290-1-2, 294; Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York 1992, s. 242-244.

⁴⁰ Kıbrıs üzerine belirli tarihi dönemler itibariyle yapılan doktora çalışmalarında, ilgili dönemlerde kölelik hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu çalışmalarda Kemal Çiçek hariç köle azadına da kısaca değinilmiş ancak konu müstakil bir şekilde, azatlı kölelerin sosyo-ekonomik durumlarının örneklendirilmesi bakımından ele alınmamıştır. Bkz. Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York 1992; Kemal Çiçek, *Zimmis (Non Muslims) Of Cyprus In The Sharia Court: 1110/39 A.H./1698-1726 A.D.*, (University of Birmingham, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birmingham 1992; Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1998; Nuri Çevikel, *Kıbrıs Eyâleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, Gazimağusa 2000; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İstanbul 2005; Celâl Erdönmez, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2004; Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs 1839-1878*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006; Haydar Çoruh, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimâî Yapısı (1808-1839)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008; Güven Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010. Kıbrıs'ta kölelik meselesi son yıllarda, Kıbrıs Şer'iyeye sicillerine dayanarak, fakat belirli sayıda

kölelerin hukuki, medeni, sosyal ve iktisadi durumları ile toplum nezdinde ne derecede ve ne şekilde kabul gördükleri konusunda çalışma yapılmamıştır.

Çalışmamızda, insanlık tarihi boyunca yapılmış toplumsal tasniflerde en alt sınıfa mensup görülüp çoğu zaman tarihî varlığından utanç duyulan köleler ile de Osmanlı sosyal tarihine katkı yapılabileceği iddia edilmektedir. Bu bir anlamda “*sıradan*” insanların tarihini önceleyen tarih yaklaşımının ötesinde; “*sıradan insanların da altındaki*” insanların tarihi olarak görülebilir⁴¹. Tarih yazımında genellikle “*önemli*” kişi ve kurumlar esas alınmasına rağmen “*eksik eda ehliyetli*” ve “*önemsiz*” kişilerin de tarih üzerinde etkili oldukları çalışmamızda belirlenmektedir. Suraiya Faroqhi’nin, bu manadaki, toplumsal çeperlerin dışında kalmış, sıradan ve hatta aşağı insanların şahsında devrin kültür ve anlayışlarını irdeleyen çalışmaları bu tarzda ilk örnekleri ortaya koymuştu⁴².

B. Köle Azadı ve Hukuk: İ’tak Müessesesi

İslâm Hukukçuları, Kur’an-ı Kerim’in insanların köleleştirilmesini caiz görmediğinin altını çizerek. Çağdaş İslâm Hukukçularından Hayreddin Karaman, bu bilgiye ek olarak ayetlerin köleyi hürriyete kavuşturmayı teşvik edip bunun yollarını açıkladığını ifade eder. Hz. Mu-

deftersinde, makale olarak da ele alınmıştır. Bu çalışmalar için bkz. M. Akif Erdoğan, “Osmanlı Kıbrıs’ında Kadınlar (1580-1640)”, *Kıbrıs’ta Osmanlılar I*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, ss. 119-147; aynı yazar, “Osmanlı Kıbrıs’ında Maddî Kölelik (1580-1680)”, *Kıbrıs’ta Osmanlılar II*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2009, ss. 100-110; Güven Dinç, Cemil Çelik, “Kıbrıs’ta Kölelik (1800-1878)”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/3 (2012), ss. 185-196. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetimi altında Kıbrıs’ta köleler hakkında ayrıca bkz. Mete Hatay, “Servants, Slaves and Concubines in Ottoman Cyprus (1571-1878)”, *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Efthios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp.161-180; Kyriakos Demetriou, “Ottoman Cyprus: New Studies on an Obscure Field”, *Thetis*, XVI-XVII (2010), s. 69.

⁴¹ Y. Hakan Erdem, Suraiya Faroqhi’nin sıradan insanlar ve tarih yaklaşımını abartılı bulur ve Osmanlı arşiv belgelerinin kölelikle ilgili “*niceliksel*” tespitlere imkân verdiğini ifade eder. Bkz. Y. Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 236; Bizim görüşümüz, Şer’iyye sicillerinin kölelerin toplumsal hayatın çeşitli safhalarında yer bulma ve toplum tarafından kabul görme durumlarının tespitine daha fazla imkân verebileceği yolundadır.

⁴² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

hammed'in de bu manadaki uygulamalarını hatırlatır. Karaman, Kur'an-ı Kerim'in, kendilerine iyi davranılması gerekenleri sıralarken ana, baba, akraba, yetim, yoksul, komşu ve yolcu yanında köleleri de zikrettiğini ifade eder. Karaman'a göre hukuk pratiğinde de mevcut kölelerin zaman içinde eritilmesi ve böylece köleliği ortadan kaldırmak üzere kimi teşvik, kimi cibrî ve hukukî olan yollar, vesileler bulunmuştur. Bu cümleden olarak köle azat edenin cennete gideceği bildirilmiştir. Kaza yoluyla adam öldürmenin, çeşitli yeminleri bozmanın keffâreti köle azat etmek olmuş, zekât fonundan köleleri hürriyete kavuşturmak için fon ayrılmıştır. Kölenin istemesi halinde, çalışıp bedelini ödeyerek hürriyetine kavuşma yolu, (mükâtebe), açılmıştır⁴³.

Osmanlı köleliği üzerine yapılan çalışmalarda, köle azadı meselesinin dinî sebebi, İslamiyet'in, bir kölenin azat edilmesini dindarlığın getirdiği övgüye değer bir hareket olarak teşvik ettiği ve bazen de köle sahiplerinin bu konuda yükümlü tutuldukları tespitiyle ortaya konulur. Y. Hakan Erdem, Müslüman toplumlarda azat edilen kölelerin oranının genellikle yüksek olmasının sebebini burada ifade edilen tespite bağlar. Zira "*Osmanlı toplumu buna bir istisna değildi*"⁴⁴. Halil İncılık da, kölelerin mükâtebe yani sözleşme çerçevesinde kendi tazminatlarını ödeyerek yahut da İslamiyetin köle azat etmenin erdemini vurgulaması, bir hayır-sevab işi olarak sürekli teşvik etmesi sebebiyle Osmanlı toplumundaki köle nüfusunun sürekli aşındığını ifade eder⁴⁵.

İ'tak kavramı, köle ve câriyelerin sahipleri tarafından azat edilerek hürriyetlerine kavuşturulmalarını ifade eder⁴⁶. Bu muameleyle azat edilen köleler, erkek ise mu'tak, kadın ise mu'taka⁴⁷ sıfatıyla şer'iyeye sicil defterine kaydedilirler. Kadıların görevleri arasında köle azadı ve terekelerin

⁴³ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 158.

⁴⁴ Erdem, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁵ İncılık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 341.

⁴⁶ Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1988, s. 561.

⁴⁷ Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 824; Terimin hukuki karşılığı ve teferruat için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. 4, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1988, s. 31-57.

taksimi gibi hukuki işlemlerin de bulunması⁴⁸, şer'îyye sicillerini bu konuda ana kaynak haline getirmiştir⁴⁹.

Köle azadı hukuki bir mesele olarak değerlendirilmiş çeşitli şartlar altında azat edilebilecekleri belirtilmiştir⁵⁰. Bunlar gönüllü, kefaret borcu olarak, mükâtebe yoluyla, mecburi ölüme bağlı, ümm-i veled olmak ve devlet tarafından azat şeklindedir. Köle azadı dönüşü olmayan bir işlem olup, efendinin tek taraflı irade beyanıyla sabit olur, bu yüzden mahkemeye müracaatla durum tespit edilirdi⁵¹. Buna göre mahkemelerde köle ve azadı ile ilgili olarak atâk, tedbir, kitâbet ve hürriyet isbâtı hüccetleri tanzim edilirdi⁵². İ'tâk edilmek suretiyle hürriyetine kavuşturulan kimseye "ıtk-nâme"si verilir o kişi hürriyetini ispat babında bu belgeyi ibraz ederek hakkını koruyabilirdi⁵³. Kıbrıs Şer'îyye Sicillerinden üzerinde çalıştığımız defterlerde bu tarz, *i'tâk* belgesi kaydına rastlanmamıştır.

İslâm Hukuku'nda azat edilen kölelerin eski sahipleriyle ilişkileri devam eder. Bu durum velâ olarak bilinen hukukî bir bağ ile kurulur. Velâ, İslâm hukukunda kan hısımlığı evlilik bağı gibi mirasçılık sebeplerinden sayılır⁵⁴. Velâ, köle sahibi ile köle arasındaki miras ilişkisinin temel statüsünü belirler⁵⁵. İnalçık'ın ifadesiyle, "İslâm Hukuku'nda velâ denilen özel uygulama onun miras durumunu da düzenleyen temel çerçeveyi oluşturmuştur. Bir köle azat edildiğinde ve onun soyundan gelen erkekler valâ denilen bir bağla kendisini azat edene ya da onun ailesine ebediyen bağlı

⁴⁸ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2009, s. 83.

⁴⁹ Kölelik meselesinin Şer'îyye sicilleri kaynak alınarak incelenmesine bir örnek için bkz. Mehmet Canatar, "Şer'îyye Sicillerinde Köle Ticareti ve Kölelik Muâmelâtı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler", *Arşiv Dünyası*, 12, (2009), s. 38-41.

⁵⁰ Bkz. M. Âkif Aydın, "Köle" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVI, Ankara 2002, s. 237-246.

⁵¹ Aydın, a.g.m., s. 242-243; Canatar, a.g.m., s. 39.

⁵² Köle ve cârîye azadıyla ilgili hüccetlerin düzenlenme ve içerikleri hakkında bkz. Canatar, a.g.m., s. 40.

⁵³ Canatar, a.g.m., s. 41.

⁵⁴ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 422; "Kölesini azat eden kimse, bu köle asabe veya ahabü'l-ferâiz grubundan bir mirasçı bırakmadan ölürse ona mirasçı olur. Bunun sonucu olarak azatlı kölenin mirası zevi'l-erhâm grubundaki bir akrabasına veya bunlar yoksa devlet hazinesine intikal etmeyerek efendisine kalır." Aydın, a.g.e., s. 303-304.

⁵⁵ Bilmen, a.g.e., s. 63-69.

kalır, ilke olarak bu bağ terk ettirilemez. Ardında ne bir öncelikli mirasçı ne de baba tarafından bir akraba bırakmadan ölen azat edilmiş kölenin ya da onun erkek tarafından soyunun mal varlığı hâmisine ya da hâmisinin erkek tarafından mirasçılara kalır⁵⁶. M. Akif Aydın, azatlı kölenin mirasının köleyi azat eden şahsa bırakılmasını, köle sahiplerinin köle azadına teşvik edilmesi ve aralarındaki ilişkinin belli bir şekilde devam etmesinin temini olarak değerlendirir⁵⁷.

Esasında, kölelerin azat edilmesi İslam Hukuku'nun Kur'an-ı Kerim mahreçli bir uygulamasıdır ve teşvik edilmiştir⁵⁸. Bu sebeple, Osmanlı toplumunda köle sahibi olan Müslüman ahaliden bazı kişiler, sahip oldukları kölelerini azat etmişlerdir. Azat, kölenin, kölelik statüsünün sahibi tarafından kaldırılmasını ifade eder. Bu tek taraflı bir işlemdir ve geriye dönüşü yoktur. Kölenin azat edilmesi hukuki bir işlem olması hasebiyle kadı tarafından şer'iyeye siciline kaydedilir⁵⁹.

Sonradan karşılaşılan anlaşmazlıklar bu kayıtlara dayanılarak çözülür. Bu konuda karşılaşılan meseleler genellikle mirasçıların köleler üze-

⁵⁶ Bkz. İnalçık, "Köle Emegi", s. 126, 131; Velâ hukuku sadece miras meselelerinde işlemez. Kıbrıs sicillerinde görülen bir örnek, kölelerin ölü bulunmaları halinde kimlik tespitlerinin yapılmasında da mevlâlarının bilgisine başvurulduğunu göstermektedir: 31 Mayıs 1841 tarihinde Minareliköy'de Ahmed bin Veli'nin "zenciyyü'l-asl gulâmi"nin intihar ettiğinin tespit edilmesi üzerine hukukî işlemleri, Mahkeme Heyeti yanında Ahmed bin Veli'nin mevlâ olarak hazır bulunduğu keşiften sonra tamamlanmıştır. KŞS., 38/192-3 (9 Rebî'ül-âhîr 1257/31 Mayıs 1841).

⁵⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 304

⁵⁸ Kur'an-ı Kerim, *Bakara*-2:177; *Nur*- 24:33; *Mücadele*-58:3; *Meryem*-19:13; Jennings, *a.g.m.*, s. 298.

⁵⁹ M. Akif Aydın, Osmanlı Devleti'nde gönüllü köle azadının çokça rastlanan bir olgu olarak görüldüğünü ve şeriye sicil defterlerinde bununla ilgili birçok belgeye rastlandığını ifade eder. Sonradan ispat problemi çıkmasını önlemek için köle azatlarında bu durumun düzenli bir biçimde mahkeme defterlerine kaydedildiğini belirtir. Aydın, *a.g.e.*, s. 240. Bu görüşü Suraiya Faroqhi de dile getirir. Ancak, azatlı kölelerin bu statüleriyle ilgili bir tehditte karşılaştıklarında, bu durumlarını teyit etmek için, birine ihtiyaç duyacaklarını belirtir. Bir kadı tarafından verilen azat belgesinin (hüccet) diğer kadılar tarafından da muteber kabul edilmiş olacağını vurgular. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Yeni Bir Hükümdar Aynası, Osmanlı Padişahlarının Kurumsal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfakitap, İstanbul 2011, s. 252; Bizim üzerinde çalıştığımız 1839-1876 yılları arası kayıtları ihtiva eden Kıbrıs şer'iyeye sicillerinde bu şekilde köle azadı belgesi, yani "İtknâme" kaydı görülmemiştir. Buna karşılık, makalenin de temel konusu olan azatlı kölelerin varlığına dair çok sayıda belge tespit edilip değerlendirilmiştir.

rinde hak talep etmeleri halinde ortaya çıkar. 7 Nisan 1847 tarihinde Lefkoşa Mahkemesi'nde hazırlanan bir terekede böyle bir hadise tespit edilmiştir. Lefkoşa'da Ayasofya Mahallesi sakinlerinden, Mekke'de ikâmeti sırasında vefat eden Bekir Ağa bin el-Hâc İbrahim Ağa'nın terekesi toplam 14.073 kuruş 20 para tutarındaydı. Terekede biri 400 diğeri 800 kuruş değerinde iki Arab köle vardı. Tereke mirasçılara taksim edilmezden önce kölelerin azatlı oldukları anlaşılmış ve toplam 1.200 kuruş tutarındaki bedelleri, “*İ'tâklar sonradan sâbit olmağla yekûndan tenzîl*” edilerek geri kalan 12.873 kuruş mirasçılar arasında taksim edilmiştir⁶⁰.

“Medîne-i Lefkoşa'da Ayasofya Mahallesi sükkâmından olup Mekke-i mükerreme-i şerefhallâh'da ikâmet üzre iken bundan akdem fevt olan Bekir Ağa bin el-Hâc İbrahim Ağa nâm müteveffânın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Sıdika Hanım bint-i Ali Efendi ve vâlidesi Rabia Kadın ve li-ebeveyn er karındaşları Hasan ve Hüseyin Ağa ile kız karındaşları Halime ve Atike Kadın ve Şerife ve Emetullah hanıma inhisârı mütehakkık oldukdan sonra [...] 1 aded arab dört yüz guruş, bir aded diğeri siyah köle sekiz yüz guruş [...] bâlâda muharrer iki nefer zencilerin i'tâkları sonradan sâbit olmağla yekûndan tenzîl: bin iki yüz guruş”⁶¹.

Terekede ve devam eden dava kayıtlarında, ismi zikredilmeksizin sadece Arab ve zenci sıfatıyla kayda geçirilmiş iki kölenin azatlı olduklarının nasıl tespit edildiği konusunda bilgi verilmemiştir. Biz, bunların kendi şifahi beyanlarının şahitlerce de onaylandığını, mahkemenin bunu muteber kabul ettiğini düşünebiliriz. Zira mirasçılardan da, kölelerin azatlılığı konusunda itiraz ettiklerine dair ifadeleri kayıtlara yansımamıştır. Öte yandan azatlı kölelerin sahibinin Mekke'de vefat etmesi, hac ibadeti amacıyla burada bulunduğu şeklinde değerlendirilebilir. Bu durum mirasçılardan köleler üzerinde hak talebinde ısrarcı olmalarının sebebinin açıklanabilir.

Azat edildikten sonra köle artık normal statüde herhangi bir tebaa gibi gündelik hayatına devam eder. İslâm Hukuku açısından bu şahıslar,

⁶⁰ KŞS., 41/77-1 (20 Rebi'ül-âhir 1263/7 Nisan 1847).

⁶¹ KŞS., 41/77-1 (20 Rebi'ül-âhir 1263/7 Nisan 1847).

hürlerle eşit sayılır⁶². Evlenir, mal mülk⁶³ edinir, sosyal çevresinde iktisadî hayata dâhil olur; toplumsallaşır. Bütün bunlar elbette, azatlı köle ile toplum arasında karşılıklı işleyen bir tecrübeyle zaman içinde oluşur. Azatlı köle, hayatını normal statüde devam ettirme gayreti içinde olmakla birlikte, çevresindeki toplumun da bu durumu kabul edip kendisini hür insan statüsünün gerektirdiği hüviyette görmesi beklenir. Osmanlı toplumunun bu hususta son derece müsamahakâr ve kabul edici tutum sergilediğini Şer'iyeye sicillerinden tespit etmek mümkündür.

Tanzimat devri çerçevesinde köle azadı konusu ele alınırken dönemin dâhili ve harici şartları gözetilmelidir⁶⁴. Afrika menşeli siyah köle ticaretinin 1857 yılında yasaklanmasından evvelki ve sonrasında görülen azat olayları farklı kategorilerde ele alınmalıdır⁶⁵. Tanzimat ve Islahat Fermanı ile bunların tetiklediği, Osmanlı Devleti'nin batılı devletlerle yoğun temas altında modernleşme sürecine girmesi, kölelik kurumu ve köle azadı meselesini de etkilemiştir⁶⁶. Nitekim 1839-1856 yılları arası kayıtlarda, bir azatlı köle kaydı tespit edilmişken, yüzyılın ikinci yarısından itibaren örnek olaylarda artış görülmeye başlanmıştır. 1859 itibarıyla kayıtlarda görülen artışta 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği liberalleşme

⁶² Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi", s. 46.

⁶³ Azat edilmemiş köleler zaman zaman mahkeme kayıtlarında açıkça mülk olarak zikredilmişlerdir. Mesela, Lefkoşa'da Ayasofya Mahallesi sâkinlerinden Ebubekir Ağa ibn-i el-Hâc İbrahim Ağa ile karısı Şerife Kadın bint-i Mustafa Ağa arasında görülen boşanma davasında, Said isminde "zenciyyü'l-asl" bir kölenin Şerife Kadın'ın "Mülkü" olduğu belirtilmiştir. Bkz. KŞS., 39/20-1 (29 Rebi'ü'l-evvel 1258/8 Temmuz 1842).

⁶⁴ Bu durum, 8 Muharrem 1336/25 Teşrin-i evvel 1333 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi metninde de zikredilmiştir: "Devlet-i İslamiye-i Osmaniye ibtiday-ı teşekkülünden beri düvel-i ecnebiye ile münasebet icrasından ve muâhedât akdinden hâli kalmadığı gibi alelhusus 1856 Paris Muâhede-siyle Avrupa cemiyet-i düvelyesine dahil olup işbu cemiyetin hukuk ve vezâifinin kabul eylemiş [...]". Bkz. Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Diyarbakır 1986, s. 316.

⁶⁵ 1857 yılında Osmanlı Devleti'nde köle ticaretinin genel olarak yasaklanması hakkında bkz. Y. Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 143; İsmail Parlatur, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXI/1-2, Ankara 1987, s. 417-420.

⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde köleliğin sona ermesi ile ilgili düzenlemeleri, Tanzimat Fermanı'nın ilanı çerçevesinde fakat telif eserler üzerinden ele alan çalışmalar yapılmıştır. Bkz. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2 (2005), s. 206-230.

eğiliminin etkili olduğu düşünülebilir. Kayıtlara yansıdığı kadarıyla, 1859 ve Kıbrıs'ın İngiliz idaresine devredildiği 1878 yılları arasında, 10 erkek köleye karşılık 15 kadın köle azat edilmiştir. Bunlardan 6 erkek, 10 kadın başkalarının açtıkları davalarda dolaylı olarak kayıtlara geçmişken; 3 erkek, 5 kadın ise doğrudan doğruya kendileri açtıkları davalar münasebetiyle kadı huzuruna çıkmışlardır.

C. Şer'iyeye Sicillerinde Azatlı Köleler

Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde, mahkeme kayıtlarında yer alma sebeplerinden hareketle, mu'tak kölelerin toplumsal hayatın hangi boyutunda ne şekilde bulduklarını tespit etmek mümkündür. Bu konuda bazı örnekler, Mısır üzerine yapılan bir çalışmada ortaya konulmuştu. Mary Ann Fay, 18. Yüzyılda Mısır'da *Kadınlar ve Vakıflar* üzerine yaptığı çalışmada bazı azatlı kadınların ortaklık yoluyla yüksek bütçeli vakıflar kurduklarını tespit etmiştir⁶⁷. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs'ta azatlı kadın ve azatlı erkek köleler, Mısır örneğindeki gibi, yüksek bütçeli vakıflar tesis etmemişler, fakat ticarî faaliyet yürütmüşlerdir.

Kıbrıs Şer'iyeye Sicillerinde tespit edildiği şekliyle mu'tak ve mu'taka kölelerin mahkeme kayıtlarında yer alma sebepleri aşağıda örnekleriyle verilecektir. Az sayıda da olsa bu dönemde Kıbrıs'ta İstanbul'dan bir vesile ile gönderilen azatlı köleler de vardı⁶⁸.

⁶⁷ Mary Ann Fay, "Kadınlar ve Vakıflar: [1]8. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz alanı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 35, 39. Ayrıca 17. ve 18. yüzyıl Karaman, Isparta, Gaziantep, Trabzon ve Bor Şer'iyeye Sicilleri'nde azatlı kölelerin ekonomik hayattaki durumlarına dair örnekler için bkz. İzzet Sak, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1992, s. 212-217.

⁶⁸ Tanzimat devrinde Kıbrıs'ta, muhtelif Osmanlı şehirlerinde çeşitli suçlara karışan azatlı köleler de cezalarını çekmek üzere bulunuyorlardı. Mesela, İstanbul Beşiktaş'ta Sinan Paşa-i Atık Mahallesi'nden Hımarcı Hacı Mustafa'nın utekâsından zenci Süleyman cünha sebebiyle Mağusa'ya nefyedilmiştir. Süleyman'ın sürgün cezası bir süre sonra, ahali ve velisinin bir daha suç işlemeyeceğine kefil olmalarından sonra affedilmiştir. Bkz. KŞS., 42/186-1 (29 Safer 1268/24 Aralık 1851); Bir diğer örnek de, hırsızlık yaptıkları için Kıbrıs'a sürgün edilen kişiler arasında yer alan zenci Said'dir. Zenci Said, Merkebciler kethüdası Hacı Mustafa'nın "mu'tak gulâm" olarak kaydedilmiştir. Kayıtlarda kölenin azatlı olduğu açıkça kaydedilirken diğerleri yalnız halde kayıtlara geçirilmiştir. Nitekim aynı sürgün emrinde ismi geçen

1. Tereke Sahibi Olarak Azatlı Köleler

Tereke, genel bir tanımla, ölen kimsenin geride bıraktığı mal ve haklardır⁶⁹. Azatlı kölelere ait tereke kayıtları bu şahısların, azat edildikten sonraki yaşantılarında elde ettikleri servetlerinin bir dökümünü verir⁷⁰. Azat edildikleri tarihten sonra bu mal varlığını edinmiş olmaları gerekir. Bu durumda hayatlarının hangi aşamasında azat edildikleri ile edindikleri servet arasında doğrudan bağlantı olduğu farzedilebilir. Elimizdeki örneklerden ilk iki tanesinde azatlı köle servetleri diğerlerine nisbeten fazla bir yekün tutmaktadır.

Dergâh-ı âli serbevâblarından Hacı İbrahim Ağa'nın azatlılarından Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nde vefat eden zenciyü'l-asl Molla Ali bin Abdullah'ın 21 Haziran 1847 tarihli terekesi toplam 8.387 kuruş 5 para tutarında idi. Veraseti, kendinden önce vefat eden eşinden ve ikinci eşinden olma üç çocuğu arasında taksim edilmişti⁷¹. Oldukça yüksek sayılabilecek bu meblağda servete sahip olmasında eski sahibinin resmî statü ve mevkiinin de etkisi olmalıdır. Molla Ali'nin terekesinde, 2.519 kuruş 20 parası nakit, 96 kuruş değerinde bir res merkeb, biri 330 diğeri 380 kuruş değerinde iki res katır, 460 kuruş değerinde bir res kısarak, 16 kuruş değerinde bir res koca merkeb, 90 kuruş değerinde bir res sapa, 25 kuruş değerinde bir res tay ve toplam 350 kuruş değerinde iki inek ve üç adet dana vardı. Ayrıca Tuzla İskelesi'nde 1.000 kuruş değerinde 1 bâb mülk menzili vardı. Molla Ali'nin sahip olduğu ev eşyası ve özel eşyaları varlıklı biri olduğunu göstermektedir. Mesela, entari, gömlek, sarık, ağayani şal, yelek, don, fes, cebe, şalvar, mintan, Lahor şal, çorab, pabuç, tarak,

zenci Reyhan sadece "zenci" sıfatıyla anılmıştır. KŞS., 41/168-1 (15 Receb 1264/17 Haziran 1848); KŞS., 41/169-1 (18 Receb 1264/20 Haziran 1848).

⁶⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 308.

⁷⁰ Köle statüsü devam eden yani azat edilmemiş kölelerin miras işlemleri de kadı tarafından yapıp sicile kaydedilmektedir. Lefkoşa mahkemesi, Lefkoşa'nın Ömeriye Mahallesi sakinlerinden zenci Ruşen bint-i Abdullah'ın vefatından sonra mal varlığının satışından elde edilen 480 kuruşu, kocası *zenciyü'l-asl* Mercan bin Abdullah'tan başka görünürde mirasçısı olmadığından ikiye bölünerek, yarısını kocasına diğer yarısını da Beytü'l-mâl hissesi olarak alınmak üzere taksimine karar vermiştir. KŞS., 43/13-2 (9 Muharrem 1270/12 Ekim 1853).

⁷¹ KŞS., 41/90-1 (7 Receb 1263/21 Haziran 1847); Bu kayıta tereke yazımı tamamlanmamış; aynı defterin 99. sayfasında şahıs isimleri boş bırakılarak t yinelenmiştir. Tereke bu ikinci kayıta tüm mal varlığı ve mirasçı hisselerinin dökümünü içerecek şekilde tanzim edilmiştir. KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

nâmusiye, seccade. Bunun yanında minder, kilim, heğbe, yorgan yüzü, alaca parça, çul gibi ev eşyası; tencere, kapak, kazgan, leğen, mangal, abdest leğeni, çorba tası, kadayıf tepsisi, karavana gibi mutfak eşyasına sahipti. İki adet saat yanında saat kösteği, kılıç, bıçak, silah çakmağı, divid, mum makası, tecemmülat, sim vezne, çubuk şahsi eşyası arasındaydı. Diğer bir mal varlığı ise, 120 kuruş değerinde bir adet Kelâm-ı Kadim ve 5 kuruş değer biçilip ismi belirtilmemiş bir cilt kitabı.

“Serbevâbîn-i Dergâh-ı âlî’den merhûm el-Hâc İbrahim Ağa’nın mu’taklarından olup mahrûse-i Lefkoşa’da Ömeriye Mahallesi sükkânından iken bundan akdem fevt olan zenciyyü’l-asl Molla Ali bin Abdullah nâm müteveffânın verâseti zevce-i metrûkesi Fatma bint-i (?) nâm hâtûnla merkûmeden mütevellide sulbiyye-i sagîre kızı Hadice ve sagîr oğlu Osman ile zevce-i uhrâsından mütevellide diğer sagîre kızı Dudu’ya lede’l-inhisâr sığâr-ı mezkûrenin kibel-i şer’den mansûb vasîleri [...]”⁷²; “Cezîre-i Kıbrıs’da mahrûse-i Lefkoşa’da Ömeriye Mahallesi’nde sâkin iken bundan akdem fevt olan merhûm el-Hâc İbrahim Ağa utekâlarından zenciyyü’l-asl Molla Ali bin Abdullah nâm müteveffânın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi (...) bint-i (...) nâm hâtûn ile sulbî sagîr oğlu Osman ve sagîre kızları (...) ba’de’l-inhisâr ma’rifet-i şer’-i şerîf ve sığâr-ı mezbûrenin kibel-i şer’den mansûb vasîleri [...]”⁷³.

Molla Ali bin Abdullah’ın tereke miktarı diğerleriyle kıyaslandığı zaman oldukça varlıklı olduğunu göstermektedir. Özellikle nakid mevcudunun altı çizilmelidir. Öte yandan, diğer azatlı kölelerden farklı olarak, terekesinde en fazla nakid paraya sahipti. Molla Ali terekesinde Kelâm-ı Kadim, kitap tespit edilen tek azatlı köledir. Yük hayvanı sahibi olarak tespit edilen tek azatlı köle de kendisidir. Sahip olduğu katır, kısarak, merkeb gibi hayvanlar, kesin olmamakla birlikte, kendisinin nakliyat işiyle uğraştığının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mahkeme masrafları hariç toplam 746 kuruş tutarındaki borçları, aşağıda, borçlu taraf olarak azatlı köleler kısmında değerlendirilecektir.

⁷² KŞS., 41/90-1 (7 Receb 1263/21 Haziran 1847); KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

⁷³ KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

20 Ağustos 1853 tarihinde, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi sakinlerinden Mercan ibn-i Abdullah isimli azatlı kölenin terekesi, karısı Meryem bint-i Abdullah ile velâ münasebetiyle eski sahibi tüccarbaşı el-Hac Ömer Efendi'nin erkek mirasçılara intikal etmişti. El-Hac Mustafa Ağa ibn-i Ahmed ve Hasan ibn-i İsmail, "*min ciheti'l-velâ*" sürece dâhil olarak mirastan hisselerini almışlardı⁷⁴. Mercan'ın toplam 6.707 kuruş tutarındaki terekesinde, piştov, tüfenk, bir miktar kurşun, çubuk, fener, saat, hurdevat, kâğıt, enfiye, sandık, bıçak, gibi şahsi eşya; tencere, tâbe, dolap, küp, varil gibi mutfak eşyası; ev eşyası olarak kilim, yorgan, döşeme, şilte; giyim eşyası olarak yelek, köhne entari, don ve parça bez, dizlik, çuka nîmten yelek, palaska, fes, kemer, tecemmülât; ticari eşya olarak 2 top Alaca bez, 3 top Kamerî, 4 top Basma, 5 adet kuşak, 13 adet mendil, 18 adet çenber, 2 adet parça bez, 3 adet dülbent, 6 parça Basma, çorap ve iplik bez, 1,5 top mendil, 3 adet parça bez, 5 top Amerikan bezi, 43 kıyye ve ayrıca 1 desti asel, 14 kıyye revgan-ı zeyt ve 50 dirhem sîm vardı. Aynı mahallede 1 bab mülk menzile de sahipti. 213 kuruş nakdi vardı. Ayrıca terekede mahkeme harçları ve sair masraflar çıkarıldıktan sonra 4.661 kuruş 30 para borcu ve 1.801 kuruş alacağı vardı. Borçlu olduğu kişilerin etnik, dini aidiyetleri ve sosyal konumları Mercan'ın Müslüman ve Hıristiyan kişiler arasında muteber kabul edildiğini göstermektedir.

"Medîne-i Lefkoşa'da Ömeriye Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem fevt olan tüccârbaşı merhûm el-Hac Ömer Efendi utekâsından zenciyü'l-asl Mercan ibn-i Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Meryem bint-i () nâm hâtûn ile min ciheti'l-velâ el-Hac Mustafa Ağa ibn-i Ahmed ve Hasan ibn-i İsmail'e inhısârı tahakkukundan sonra verese-i mezbûrünün taleb ve ma'rifetleri ve ashâb-ı hukûk iltimâsları ve ma'rifet-i şer'le sûk-ı sultânide bi'l-müzâyede bey' ve tahrîr olunan tereke-i mezbûr defteridir ki beyân şod. [...] deyn-i müsbet-i Hacı Halil Efendi dört yüz kırk altı guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Hasan Efendi üç yüz on üç guruş, deyn-i müsbet-i Yusuf Ağa, yüz on dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Barutcuzâde Hacı Mehmed Efendi beş yüz kırk bir guruş, deyn-i müsbet-i Hüseyin Efendi dört yüz kırk altı guruş otuz para, deyn-i müsbet-i Ahmed Ağa elli sekiz guruş, Deyn-i müsbet-i Bâzergân Filibi yüz yetmiş üç guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Salih

⁷⁴ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

yüz on iki guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Mustafa Efendi yüz dokuz guruş, deyn-i müsbet-i Bâzergân Sofokli beş yüz elli dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Luyizi yedi yüz elli yedi guruş, deyn-i müsbet-i Na'iband Ali dört yüz yetmiş guruş, deyn-i müsbet-i zevce-i mezbûre Meryem an mehr-i mü'eccel yüz elli bir guruş [...] müteveffâ-yı merkûmun zimemâtından bulunarak bir kıt'a memhûr defterinin nâtik olduğu vechile kesân-ı ma'lûme zimmetlerinde bin sekiz yüz bir guruş [...]”⁷⁵.

Terekede yer alan bir çift piştov (111 kuruş) ve bir adet tüfenk (161 kuruş) cinsinden silahlar, Mercan'ın orta sınıf toplumsal zümreye dâhil olduğunu gösterir cinsten mal varlıkları olarak değerlendirilebilir. Kamerî, Alaca bez, basma, kuşak, mendil, iplik, çenber, dülbend ve Amerikan bezi gibi malların miktarları itibarıyla gündelik hayatında kullandığı eşyadan fazla olarak bunların ticaretini yaptığı ileri sürülebilir. Bu tür mallar el tezgâhı yahut fabrikasyon üretim mamulleridir. Dolayısı ile Mercan bir üretici değil, üretilmiş malların ticaretini⁷⁶ yapmakta olan bir esnafır.

Mercan'ın 200 kuruş bedel takdir edilen saatini kendisinin kullandığı düşünülebilir. Ömeriye Mahallesi'nde 1.500 kuruşluk mülk menzil, yani ev sahibi olması Mercan'ın orta halli bir Osmanlı'dan daha müreffeh bir hayat sürdürmüş olduğunu gösterir. 213 kuruş nakit varlığı da bu durumu teyit eder. Ayrıca, 213 kuruş nakit varlığını ticari faaliyetlerinde sermaye olarak kullandığını da düşünmek mümkündür. Borçları karşısında bu rakam oldukça küçük bir meblağ oluşturur. Bu durumda Mercan, ticarî cesaret sahibi ve girişken bir tüccar olmalıdır. Mercan'ın ticaret hayatında belirgin bir itibara sahip olduğu anlaşılıyor. Borç ve alacakları vardır. Alacağı olan 1.801 kuruşun, toplam mal varlığına oranı % 26.85'tir.

⁷⁵ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

⁷⁶ Halil İnalçık, XV. yüzyıl Bursa Şer'iye sicillerinden tespit ettiği tereke kayıtlarından hareketle, köleler ve özgürleşmiş kölelerin sıklıkla tüccarlar tarafından uzak mesafeli ticarete ticarî vekil olarak kullanıldığını ortaya koymuştur. Bkz. İnalçık, “*Köle Emegi*”, s. 131. Kölelerin birden çok kişinin kefaletiyle ruhsatlandırılarak ticaret yapma hakkı elde etmelerine dair diğer bazı örnek kayıtlar için bkz. Mustafa Akkaya, “XVII. Yüzyılın İl Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması”, *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/25 (2011), s. 212-213.

24 Ekim 1859 tarihinde, Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinelerinden Zenciye Meryem bint-i Abdullah'ın, terekesi toplam 1.595 kuruş 30 para tutarında idi. Veraseti kendisini azat etmekle hukuken velisi olan (*bi'tarîki'l-velât*) Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin torunlarına intikâl etmişti⁷⁷. Meryem'in terekesinde, 2 adet döşek, 1 tanesi müstamel 2 adet yorgan, 2 adet yasdık, 1 adet köhne çarşeb, 1'er adet tava, sahan, kapaklı tencere, köhne tencere, tas, sandık, kerevet, kalbur, küb, tecemmülât gibi ev ve mutfak eşyası vardı. Giyim eşyası olarak da birer adet Çitârî entârî ve Hâkiye entârîye sahipti. En pahalı varlığı ise aynı mahallede sahibi olduğu bir adet mülk menzili idi ki bunun fiyatı 1.200 kuruştur. Terekesi borcundan az olduğundan yalnızca cenaze ve mahkeme masrafları karşılanmıştır. Öte yandan kendi vefatından evvel eski sahibinin ve oğullarının da vefat etmiş olması hasebiyle Meryem'in oldukça yaşlı iken vefat ettiği söylenebilir.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi sâkinelerinden iken bundan akdem vefât eden Zenciye Meryem bint-i Abdullah nâm mu'takanın bi'tarîki'l-velât verâseti, mezbûreyi i'tâk eden Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin müteveffâ sulbî oğlu Mehmed Efendi'nin sulbî kebîr oğlu Hüseyin Efendi ile mûmâ-ileyh Hacı Osman Ağa'nın diğêr müteveffâ sulbî oğlu Namık Efendi'nin sulbî oğlu olup el-hâletü hâzihî İskenderiye'de bulunan Ahmed Efendi'ye münhasıra olduğu lede'ş-şer'îl-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...]”⁷⁸.

Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinlerinden Zenciye Halime bint-i Abdullah isimli azatlı câriyenin 8 Ocak 1861 tarihli terekesi toplam 363 kuruş tutarında idi. Mirası, kocası azatlı köle Zenci Abdullah bin Abdullah ile daha önceden vefat etmiş olan diğêr iki kocasından olma küçük oğlu Mehmed ile diğêr kocası Berber Hüseyin bin Süleyman'dan olma küçük kızı Aişe'ye intikal etmiştir⁷⁹. Halime'nin terekesinde, 1 adet döşek, 4 adet sahan, 1 adet kapak, 2 adet tencere, 1 adet köhne tava, 1

⁷⁷ KŞS., 45/20-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

⁷⁸ KŞS., 45/20-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

⁷⁹ KŞS., 45/116-1 (25 Rebî'ü'l-âhîr 1277/8 Ocak 1861).

adet tepsi, 2 adet pota, 1 adet kâse, 1 adet sepet, tecemmülât, 1 adet kebîr ve 1 adet sagîr sandık, bir adet yüzük vardı. Kocası Abdullah'tan alacağı olan mehr-i mü'ecceli 51 kuruş ile toplam mal varlığı 363 kuruş olarak tespit edilmişti ki Halime'nin yoksul birisi olduğu açıkça görülmektedir⁸⁰.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden Zenciye Halime bint-i Abdullah nâm mu'takanın verâseti zevci Zenci Abdullah bin Abdullah nâm mu'tak ve zevci müteveffâsı firâşından hâsıl sagîr oğlu Mehmed ile diğere zevci müteveffâsı Berber Hüseyin Süleyman nâm kimesnenin firâşından hâsile sulbiye-i sagîre kızı Ayşe'ye münhasıre olduğu lede's-şer'i'l enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] sahu'l-bâkî Li't-taksîm beyne'l-vereseti'l-merkûm: Hisse-i zevci merkûm Abdullah seksen dört guruş yirmi beş para; hisse-i ibni sagîri merkûm Mehmed yüz altmış dokuz guruş on para; Hisse-i bint-i sagîre-i mezbûre Ayşe seksen dört guruş yirmi beş para [...]”⁸¹.

Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi sakinlerinden, İbrahim Paşa'nın eşi Esmâ Gülizar Hanım bint-i Abdullah'ın azatlı kölesi, sonradan Kıbrıs Mutasarrıfı olan Halet Beyefendi'nin mühürdârı el-Hâc Vasfî Efendi'nin üvey validesi Herazet Hadice bint-i Abdullah mirasçı bırakmaksızın vefat etmiştir⁸². Hadice bint-i Abdullah'ın 10 Mayıs 1864 tarihli terekesi 1.106 kuruştur. Tereke miktarı hukuken *Beytü'l-mâla* ait olduğundan liva (Lefkoşa) mal sandığına teslim edilmiştir. Hadice bint-i Abdullah'ın terekesinde 4 adet köhne kürk, 5 adet müsta'mel yazma yemeni, 2 adet müsta'mel çevre, 3 adet müsta'mel gömlek, 1 adet müsta'mel ferâce, 1 adet köhne kısa Şam hırkası, 2 adet müsta'mel uçkur, 1 adet müsta'mel mest pabuç, 2 adet müsta'mel çorab, hamam takımı, müsta'mel peşgir, 1 parça Acem

⁸⁰ Halime'nin kocası Abdullah bin Abdullah da kendisi gibi mu'tak yani azatlı köledir. Bu durum azatlı köleler arasında kurulan evliliklere örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte, Halime üçüncü evliliğini yapmıştır. Tereke kaydında ikinci eşinin ismi ve statüsü belirtilmemiş, fakat ilk eşinin ismi ve mesleği açıkça yazılmıştır. Berber Hüseyin bin Süleyman bu durumda ilk eşidir. Meslek sahibidir. Statüsü belirtilmediği ve baba adı da Süleyman olduğundan hür birisi olduğu kabul edilebilir. Bu durumda Halime, ilk evliliğini hür bir erkekle, üçüncü evliliğini ise azatlı bir köle ile yapmıştır.

⁸¹ KŞS., 45/116-1 (25 Rebî'ül-âhir 1277/8 Ocak 1861).

⁸² KŞS., 47/29-2 (3 Zilhicce 1280/10 Mayıs 1864).

şalı, 8 adet basma boğça, 4 adet kaşık, 1 adet müsta'mel basma şilte yüzü, 1 adet fildişi tarak, 5 adet basma köhne pencere perdesi, 3 adet müsta'mel döşek çarşebi, 8 adet müsta'mel basma entari, 3 adet müsta'mel basma şalvar, 1 adet basma hırka, 1 parça köhne ihrâm, 1 adet saat, 1 adet gözlük, 2 adet müsta'mel basma seccâde, 1 adet basma yorgan, 2 adet yasdık vardı. Görüldüğü gibi tereke gündelik eşyalardan ve şahsi kullanıma mahsus eşyalardan oluşmaktadır. Terekesi yüksek bir meblağ tutmamakla beraber sahip olduğu şahsî giyim eşyası göreceli bir yoksulluk çekmediği şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca terekeye göre kendisine ait bağ, bahçe ve ev gibi gayri menkula sahip değildir. Esmâ Gülizar Hanım tarafından azat edilmezden önce veya azatlı iken, çocuklu bir şahısla evlendiği ve eşinin kendinden evvel vefat ettiği, çocuksuz olduğu ileri sürülebilir.

“Fî'l-asl İbrahim Paşa merhûmun halile-i muhteremeleri Esmâ Gülizar Hanım bint-i Abdullah'ın mu'takaları olup mu'ahharan cezîre-i Kıbrıs mutasarrıfı ecille-i ricâl-i Devlet-i Alliyeye'den sa'âdetlü Halet Beyefendi hazretlerinin mühürdâr-ı vâlâları el-Hâc Vasfî Efendî'nin ögey vâlideleri olmakla mûmâ-ileyh ile cezîre-i mezbûre[de] vâkî' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından İbrahim Paşa Mahallesi'nde sâkine iken bundan akdem fevt olan Herazet Hadice bint-i Abdullah nâm hâtûnun zâhîrde vâris-i ma'rûf ve ma'rûfesi olmayup kâffe-i terekesi cânib-i Beytü'l-mâla â'id olmağın [...]"⁸³.

Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinlerinden Sarhoşoğlu Ahmed Ağa'nın mu'taki zenci İbrahim bin Abdullah varis bırakmaksızın vefat etmiştir. Konuyla ilgili 2 Temmuz 1865 tarihli tereke kaydında herhangi bir ev eşyasına ve şahsi eşyaya yer verilmemiştir. Toplam tereke miktarı 600 kuruştur. Şahsa ait aynı mahallede bir bab menzil vardır. O da piyasa değeri tespit edilerek 600 kuruşa satılmış, elde edilen miktar masraflar düşüldükten sonra *Beytü'l-mâl'*a iletilmek üzere mal sandığına teslim edilmiştir⁸⁴. Terekeye düşülen kayıttan, yaşlı, hasta ve bakıma muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Zira Makbule isimli zenciyeye, keyifsizliği esnasında hizmeti sebebiyle 100 kuruş ödeme yapılmıştır.

⁸³ KŞS., 47/29-2 (3 Zilhicce 1280/10 Mayıs 1864).

⁸⁴ KŞS., 47/84-2 (7 Safer 1282/2 Temmuz 1865).

“Cezîre-i Kıbrıs’da vâki‘ mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavukpaşa Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden Sarhoşoğlu Ahmed Ağa’nın mu‘takı zenci İbrahim bin Ahdullah’ın zâhirde vâris-i ma‘rûf ve ma‘rûfesi olmadığı cihetle terekisi cânib-i Beytü’l-mâla â’id u râci‘ olmağın [...] mahalle-i merkûmede kâ’in bir bâb menzili bâ-yed-i münâdî müddet-i medîde ve mecma‘-i nâs olan mahallerde bey‘a arz olunarak âti‘z-zikr meblağa bey‘ u fûrûht [...] mahalle-i merkûmede kâ’in lede‘l-ahâlî ve‘l-cîrân ma‘lûmetü‘l-hudûd menzil 1 bâb altı yüz guruş [...]”⁸⁵.

Değerlendirilen altı adet tereke kaydında, azatlı kölelerden iki tanesinin, Molla bin Ali ve Mercan bin Abdullah’ın mal varlıkları diğerlerinden oldukça yüksektir. Her ikisinin ortak tarafı sahiplerinin resmî statü ve iktisadî durumlarının iyi olmasıdır. İlki, yüksek rütbeye sahip devlet görevlisi, diğeri ise tüccarbaşı unvanına sahiptir. Bu şahısların, kölelerini azat ederken bunlara ciddi miktarlarda maddî destek sağladıkları düşünülebilir.

Terekisi incelenen azatlı köleler, Lefkoşa mahallelerinden, Ebukavuk Paşa, Ömeriye ve İbrahim Paşa mahallelerinde yaşamaktaydılar. Bu mahalleler, 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Lefkoşa’da tamamı Müslümanlarca meskûn mahallelerdi. Ayrıca, nüfus itibarıyla Ebukavuk Paşa Mahallesi 363 nüfusla, 396 nüfuslu Ayasofya Mahallesi’nden sonra, en fazla nüfus barındıran ikinci, Ömeriye Mahallesi 329 nüfusla üçüncü, İbrahim Paşa Mahallesi de 208 nüfusla yedinci sıradaydı⁸⁶. Yerleşim yerleri, azatlı kölelerin muteber Müslüman mahallelerde ikâmet ettiklerini gösterir.

1839-1876 yılları arasını kapsayan dönemde, 1847 yılı itibarıyla 1865 yılına kadar, altı azatlı köle terekisi Kıbrıs Şer‘iyye sicillerine yansımıştır. Tereke sahiplerinin üçü erkek üçü kadındır. Erkek azatlıların ikisi Ömeriye diğeri Ebukavuk Paşa Mahallesi’nde ikâmet etmekteydiler.

⁸⁵ KŞS., 47/84-2 (7 Safer 1282/2 Temmuz 1865).

⁸⁶ Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2000, s. 95

Erkek azatlı kölelerin birisi ikinci evliliğini yapmış olup; ikisi evli ve iki kız bir erkek olmak üzere üç çocukludur. Erkek azatlı diğer köle ise ailesizdir. Evli olanlar kendi mülk evlerine sahiptiler. Bir tanesi köle asıllı bir kadın ile evliydi. Diğerlerinin eşlerinin kökenleri belirlenememiştir. Azatlı erkek kölelerin eski sahipleri erkekti. Eski sahiplerin biri kapıcıbaşı, diğeri Lefkoşa tüccarbaşı ve sonuncusu ise ağa sıfatına sahipti.

Erkek azatlıların toplam servetleri 15.694 kuruş tutarındaydı; kişi başına 5.231,33 kuruş düşmekteydi.

Azatlı kadın kölelerden ikisi Ebukavuk Paşa, diğeri İbrahim Paşa Mahallesi'nde ikâmet etmekteydiler. Biri üçüncü evliliğini yapmış, bir erkek bir kız iki çocuklu idi. İlk iki kocası hür, üçüncüsü kendisi gibi mu'tak idi. Evsiz yaşamıştı. Diğer kadınlardan birinin mülk evi olmasına rağmen ailesi yoktu; ötekinin ise evi ve ailesi yoktu. İkisinin eski sahibi erkek, birininki kadındı. Kadın azatlı kölelerin eski sahiplerinden biri paşa, diğeri ikisi ise ağa sıfatına sahip idiler.

Kadın azatlıların toplam servetleri 3.064 kuruş tutarında olup; kişi başına 1.021,33 kuruş düşmekteydi. Bu durumda, sahip olunan şahsî servet ve refah açısından azatlı erkek köleler, azatlı kadın kölelerden belirgin bir şekilde varlıklı idiler.

2. Borçlu Taraf Olarak Azatlı Köleler

Yukarıda terekesinden bahsedilen, Dergâh-ı âli serbevvalarından Hacı İbrahim Ağa'nın azatlılarından Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nde vefat eden zenciyü'l-asl Molla Ali bin Abdullah'ın, 12 Temmuz 1847 tarihli terekesinde toplam 746 kuruş borcu vardı. Borçlu olduğu şahıslar ve şahıslara olan borçları şu şekildeydi: İsmail, 200 kuruş; Seyis Hacı Mehmed, 32 kuruş; Mustafa Efendi, 90 kuruş; Pabuşçu Usta Mustafa, 24 kuruş; karısına olan mehr-i müeccel 250 kuruş, idi. Bunun yanında 150 kuruş da tabib ücreti olarak borç hanesine yazılmıştı⁸⁷.

“Serbevâbîn-i Dergâh-ı âli'den merhûm el-Hâc İbrahim Ağa'nın mu'taklarından olup mahrûse-i Lefkoşa'da Ömeriye Ma-

⁸⁷ KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

hallesi sükkânından iken bundan akdem fevt olan zenciyyü'l-asl Molla Ali bin Abdullah nâm müteveffânın verâseti [...] deyn-i müsbet-i İsmail yirmi guruş; deyn-i müsbet-i Seyis Hâcı Mehmed otuz iki guruş, deyn-i müsbet-i zevce-i merkûme an mehr-i müccel iki yüz elli guruş, deyn-i müsbet-i Mustafa Efendi doksan guruş, deyn-i müsbet-i Pabuşçu Usta Mustafa yirmi dört guruş, ücret-i tabîb yüz elli guruş [...]”⁸⁸.

Lefkoşa Ömeriye Mahallesi sakinlerinden Mercan ibn-i Abdullah isimli azatlı kölenin 20 Ağustos 1853 tarihli terekesi, karısı Meryem bint-i Abdullah ile velâ münasebetiyle eski sahibi tüccarbaşı el-Hac Ömer Efendi'nin erkek mirasçılarına intikal ettirilmişti. Mercan'ın terekesinde, mahkeme ve sair masraflar çıkarıldıktan sonra 4.661 kuruş 30 para borcu vardı. Buna karşılık mal varlığı 6.707 kuruştur. Borçlarının mal varlığına oranı % 69,50'dir⁸⁹.

Borçlu olduğu kişilerin etnik, dini aidiyetleri ve sosyal konumları Mercan'ın Müslüman ve Hıristiyan kişiler arasında muteber kabul edildiğini gösterir.

“Medîne-i Lefkoşa'da Ömeriye Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem fevt olan tüccârbaşı merhûm el-Hac Ömer Efendi utekâsından zenciyyü'l-asl Mercan ibn-i Abdullah'ın [...] deyn-i müsbet-i Hacı Halil Efendi dört yüz kırk altı guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Hasan Efendi üç yüz on üç guruş, deyn-i müsbet-i Yusuf Ağa, yüz on dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Barutcuzâde Hacı Mehmed Efendi 541 guruş, deyn-i müsbet-i Hüseyin Efendi dört yüz kırk altı guruş otuz para, deyn-i müsbet-i Ahmed Ağa elli sekiz guruş, deyn-i müsbet-i Bâzergân Filibi yüz yetmiş üç guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Salih yüz on iki guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Mustafa Efendi yüz dokuz guruş, deyn-i müsbet-i Bâzergân Sofokli beş yüz elli dokuz buçuk guruş, deyn-i müsbet-i Hacı Luyizi yedi yüz elli yedi guruş, deyn-i müsbet-i Na'lbând Ali dört yüz yetmiş guruş, deyn-i müsbet-i zevce-i mezbûre Meryem an mehr-i mü'ccel yüz elli bir guruş [...]”⁹⁰.

⁸⁸ KŞS., 41/99-1 (28 Receb 1263/12 Temmuz 1847).

⁸⁹ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

⁹⁰ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

Mal varlığının borcundan fazla olması onun ticari manada olumlu bir imaja sahip olduğunu gösterir. Hukuki alacaklılık bakımından durumu farklı olması sebebiyle karısı Meryem hariç 12 kişiden oluşan alacaklılar listesinde 9 Müslüman 3 gayrimüslim yer alıyor ki bu da oran itibariyle %75-25'e tekabül eder.

Alacaklılar arasında en yüksek miktarda 757 kuruş ile Hacı Luyizi'nin yer alması, Mercan'ın gayrimüslimler nazarında da Müslüman tüccarlar kadar saygın olduğunu gösterir. Buradaki kayıttan alacaklıların nasıl oluştuğu anlaşılıyor. Ancak, alacaklı Sofokoli ve Filibi'nin "*Bâzergân*" olmaları, bunların Mercan'a kredili bez satışından alacaklı olduklarını gösterir. Diğer alacaklıların ise Mercan ile ticarî ilişki içerisinde olduğu, birlikte ticaretlerini yürüttükleri söylenebilir. Bu durumda alacaklılar, kendisini muteber biri olarak değerlendirmiş olmalıdır. Alacaklıların nakit borç vermeleri veya veresiye mal satmış olmaları her halükarda Mercan'a itimat ettiklerinin göstergesidir.

Müslüman alacaklıların ikisi ve gayrimüslim alacaklılardan da biri hacı unvanına sahiptir. Suraiya Faroqhi'nin tespitiyle, Osmanlı toplumunda hacca gitmek erkekler için bir statü göstergesidir⁹¹. Faroqhi'nin tespitini Kıbrıs'ı da kapsayacak şekilde genelleştirebiliriz. Bu durumda, Müslüman erkeklerin Lefkoşa'dan Hicaz'a gitme maliyeti göz önüne alındığında bu şahısların zengin yahut iyi durumda oldukları söylenebilir. Aynı durum, gayrimüslim erkekler için de maliyet ve statü açısından geçerli olmalı, Kudüs'e gidip gelmenin maliyeti gözetilmelidir. Efendi ve ağa sıfatları da toplumsal statü belirten kavramlar olarak devrin anlayışları çerçevesinde saygınlık ifadesidir. Mercan'ın alacaklılarının hangi kazalardan oldukları belirtilmemiştir. Biz bunların Lefkoşa'nın ticaret erbabı olduklarını düşünüyoruz.

Müslüman tüccarlar, azatlı köle ve Müslüman olması hasebiyle Mercan ile iş yapmayı istemiş olabilirler ancak; bu ihtimal tek başına yeterli değildir. Sahibi el-Hac Ömer Efendi, kölelikten azat ederken kendi medeni ve ticari çevresinde iş yapmasını sağlayacak maddi ve manevi desteği

⁹¹ Suraiya Faroqhi, "Köle Pazarından Arafat'a: 15. Yüzyıl Sonunda Bursalı Kadınların Yaşamöyküleri", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev: Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 231.

de sağlamış olmalı. Bu şekilde sıradan bir köle olmaktan çıkmış ve ticari piyasada kendine yer bulmuş olmalıdır. Müslüman tüccarların alacak meblağları ortalama olarak diğer meslektaşlarına nazaran düşük miktardadır. Gayrimüslim bir tüccarın itimadını kazanmada kendi şahsî ve ticarî ahlaki yanında sahibinin ötekiler üzerindeki tesiri de etkili olmalıdır. Bütün bunlara nazaran Mercan ile iş yapan tüccarların birbirlerine karşı etnik ve dini bir ötekileştirmede bulunmadıkları söylenebilir.

Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinelerinden Zenciye Meryem bint-i Abdullah isimli azatlı kölenin, 24 Ekim 1859 tarihli terekesi, kendisini azat eden Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin torunlarına intikal ettirilmişti. Meryem'in mekteb hocası Süleyman Efendi'ye 2.300 kuruş borcu olduğu tereke kaydına yansımıştır⁹².

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi sâkinelerinden iken bundan akdem vefât eden Zenciye Meryem bint-i Abdullah nâm mu'takanın bi'tarîki'l-velât verâseti, mezbûreyi i'tâk eden Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin müteveffâ sulbî oğlu Mehmed Efendi'nin sulbî kebîr oğlu Hüseyin Efendi ile mûmâ-ileyh Hacı Osman Ağa'nın diğer müteveffâ sulbî oğlu Namık Efendi'nin sulbî oğlu olup el-hâletü hâzihî İskenderiye'de bulunan Ahmed Efendi'ye münhasıra olduğu lede'sş-şer'î'l-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] deyn-i müsbet-i-i mekteb hocası Süleyman Efendi iki bin üç yüz guruş [...]”⁹³.

1847-1859 yılları arasında üç azatlı kölenin borcu tespit edilmiştir. Bunların ikisi erkek biri kadındır. Kadının borç sebebi hakkında bilgi yoktur. Erkek azatlılardan birisi ticaret erbabı olup diğerinin iktisadî durumu hakkında görüş bildirmeye yeterli malzeme yoktur. Bunların toplam borçları 5.407 kuruş tutarında olup kişi başına ortalama 2.703,5 kuruş borç düşmektedir. Kadın azatlı kölenin ise 2.300 kuruş borcu vardır. Erkek azatlılardan bir tanesinin borcu, İsmail, Hacı Mehmed, Mustafa Efendi, Babuşcu usta Mustafa'yadır. Borç miktarları, ticarî bir faaliyete dayanmamaktadır, daha ziyade gündelik ihtiyaçlar manzumesinde mey-

⁹² KŞS., 45/20-1 (27 Rebi'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

⁹³ KŞS., 45/20-1 (27 Rebi'ü'l-evvel 1276/24 Ekim 1859).

dana gelmiştir. Karısına olan mehr-i müeccel borcuna ek olarak tabib ücreti de borçları hanesine yazılmıştır. Diğer azatlı kölenin borçları ve ayrıntılı değerlendirmesi yukarıda yapılmıştır ki; borçlu⁹⁴ olduğu kişiler geniş bir toplumsal ve iktisadî bağlantı ağı kurduğunu ortaya koymaktadır.

3. Alacaklı Taraf Olarak Azatlı Köleler

Azatlı kölelerin alacaklı taraf olarak tereke kayıtlarında yer aldıklarına dair örnekler vardır. Kronoloji itibariyle, yukarıda zikredilen, Mercan bin Abdullah'ın terekesinde 1.801 kuruş alacağı vardı⁹⁵.

“Müteveffâ-yı merkûmun zimemâtundan bulunarak bir kıt'a memhûr defterinin nâtuk olduğu vechile kesân-ı ma'lûme zimmetlerinde bin sekiz yüz bir guruş [...]”⁹⁶.

Lefkoşa Arabahmed Paşa Mahallesi ahalisinden Topçu Kaimmakamlığından emekli Hâfız İbrahim Bey ibn-i Halil bin Abdullah'ın toplam 242.700 kuruş tutarındaki, 26 Kasım 1862 tarihli terekesin-

⁹⁴ Azatlıların borçları üzerinden sosyal durumlarını tespit etmek üzere yapılacak değerlendirmenin, normal kölelerle karşılaştırması daha münasip düşebilir. Bu manada, 1839-1876 yılları arasında bir vesileyle hür şahıslara borçlu olan normal statülü kölelerin varlığını ve borç miktarlarını burada zikretmekte fayda vardır. Borçlu köleler ve borç miktarları “guruş” ve “para” cinsinden şöyledir: Gulâm Selim 11 (KŞS., 40/133-1); Köle Mehmed 1455 (KŞS., 40/171-1); Hacı Mazhar Bey'in gulâmı 123 (KŞS., 42/54-2); Merhum Müfdi Efendi gulâmı Abdülbaki 6,10 (KŞS., 42/71-1); Menteş Ağa gulâmı Hacı Said 360 (KŞS., 42/90-1); Menteş Ağa gulâmı Arab Said 460 (KŞS., 42/125-1); İspidalli karyeli köle Mehmed 22 (KŞS., 43/46-1); Civişilli Hacı gulâmı Mercan 776, Civişilli Korkud gulâmı Selim 200, Civişilli Osman gulâmı Selim 234 (KŞS., 43/7-1); Karpaslı köle 246 (KŞS., 44/130-1); Kufes karyeli Emir Mehmed gulâmı Abdullah 690 (KŞS., 46/58-2); Sinte karyeli deli Ali ve gulâmı Mercan ve haremi 3105 (KŞS., 46/121-1); İbrahim Paşa Mahalleli Karamanî zenciye Fatma 537,5 (KŞS., 47/171-1); Lefke'li Mevlid Efendi gulâm Mercan 220 (KŞS., 47/78-1); İnyehorka karyeli Hacı Ahmed gulâmı Mercan 17 ve aynı köyden Çamur Ali gulâmı Mercan 14 (KŞS., 47/102-1). Bu meyanda câriyeler de borçlanmışlardır. Mesela Bafî-zâde Hüseyin Efendi'nin cariyesi Alime'nin kızı Akile'nin, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi ahalisinden Aişe bint-i Ömer'e 480 kuruş borcu vardır. KŞS., 44/86-1 (25 Zilka'de 1272/28 Temmuz 1856).

⁹⁵ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

⁹⁶ KŞS., 43/3-1 (15 Zilka'de 1269/20 Ağustos 1853).

de, 14.664 kuruş borcu vardı. Kendisinden alacaklılarından birisi de 1.000 kuruş ile mu'taka câriyesi Sabiha idi⁹⁷.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Arabahmed Paşa Mahallesi ahâlîsinden iken bundan akdem irtihâl-i dâr-ı ukbâ eden asâkir-i şâhâne topçu kâ'immakâmlığından mütekâ'id Hâfız İbrahim Bey ibn-i Halil bin Abdullah nâm kimesnenin verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Azime Hanım bint-i Hüseyin nâm hâtûn ve sulbî kebîr oğulları Hamdi ve Ragıb çavuşlar ile sulbî sağîr oğlu Mehmed Emin ve sulbiye sağîre kızı Raife'ye münhasıra olduğu lede'sş-şer'i'l-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] deyn-i müsbet müteveffâ-yı mîr-i mûmâ-ileyhin mu'taka câriyesi Sabiha bin gurusş [...]”⁹⁸.

Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi sâkinlerinden basmacı esnâfi Hacı İbrahim bin Hacı Hasan bin Abdullah'ın toplam 62.052 kuruş tutarındaki, 27 Ekim 1862 tarihli terekesinde, 2.891 kuruş borcu vardı ve en büyük alacaklısı 1.000 kuruş ile azatlı kölesi Sefine idi⁹⁹.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından İbrahim Paşa Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden basmacı esnâfından Hacı İbrahim bin Hacı Hasan bin Abdullah nâm kimesnenin verâseti kendüden mukaddem fevt olan zevcesi Fatma bint-i Orakçı Ahmed nâm hâtûndan mütevellide ve firâşından hâsıla sulbî sağîr oğlu Halil ile sulbiye sağîre kızları Ayşe ve Emetullah ve Zehra ve Ümmügülsüm'e münhasıra olduğu lede'sş-şer'i'l-enver zâhir ve mukarrer olduktan sonra [...] deyn-i müsbet mu'takası Sefine bin gurusş [...]”¹⁰⁰.

Lefkoşa Arabahmed Paşa Mahallesi sâkinlerinden Labtalı Hacı İbrahim Ağa ibn-i Mehmed Ağa ibn-i Abdullah'ın toplam 918.653 kuruş tutarındaki, 24 Haziran 1865 tarihli terekesinde, 59.908 kuruş, 5 para bor-

⁹⁷ KŞS., 46/42-1 (3 Rebî'ü'l-âhir 1279/26 Kasım 1862).

⁹⁸ KŞS., 46/42-1 (3 Rebî'ü'l-âhir 1279/26 Kasım 1862).

⁹⁹ KŞS., 46/58-2 (3 Cemâzi-yel-evvel 1279/27 Ekim 1862).

¹⁰⁰ KŞS., 46/58-2 (3 Cemâzi-yel-evvel 1279/27 Ekim 1862).

cu vardı. Kendisinden alacaklı olanlardan birisi de mu'takası zenciye Mahbûbe idi. Mahbube 1.000 kuruş alacaklıydı¹⁰¹.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Arab Ahmed Paşa Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefât eden Labtalı Hacı İbrahim Ağa ibn-i Mehmed Ağa ibn-i Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Penbe Hanım ibnet-i İbrahim ile sulbî kebîr oğulları el-Hâc Mehmed Ağa ve Ahmed Efendi ve Yusuf Ağa ve sulbî sağîr oğlu Mustafa ve sulbiyye kebîre kızları Behiye ve Ayşe Hanımlara münhasıra olduğu bi'l-ihbâr lede's-şer'î'l-enver zâhir u mütehakkık oldukdan sonra [...] müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin mu'takası zenciye Mahbûbe'ye zimmeti idüğü verese-i kibâr ihbârlarıyla sâbit olan bin guruş [...]”¹⁰².

1859-1865 yılları arasında sicil defterlerinde dört azatlı köle alacaklı durumda kayıtlara geçmişti. Bunların biri erkek üçü kadın idi. Azatlı erkek kölenin alacağı olan 1.801 kuruşun ticaret yaptığı kişiler ile olan alış verişinden ileri geldiği ileri sürülebilir. Kadın alacaklılar ise, 1000'er kuruş ile eski sahiplerinden alacaklı idiler. Bunların sebebi hakkında kayıtlarda bilgi yoktur. Bu kayıtlara, kölelerin eski sahiplerinin vefatı münasebetiyle rastlanılmaktadır.

4. Miras Malına Vasiyet Edilen Kişi Olarak Azatlı Köleler

Varlıklı şahıslar servetlerinden bir kısmını, vefatlarından sonra vermek üzere, köle ve cariyelerine vasiyet etmişlerdir. Bunun bir sebebi bu yolla hayır işlemek düşüncesi olabilir. Fakat pratik faydası ise, azatlı kölelerin hayatlarını temin etmelerine yapılan katkı olarak değerlendirilebilir. Bu tür kayıtlar tereke sahibinin borçları arasında vasiyet olduğu açıkça belirtilerek yer almaktadır.

22 Mart 1866 tarihinde, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nden Müsevvidü'l-fetvâ Osman Zinnureyn ibn-i Terzi Derviş Mehmed Ağa ibn-i Abdullah, vefatından önce, mu'taka câriyesi Hadice'ye 500 kuruş

¹⁰¹ KŞS., 47/73-3 (29 Muharrem 1282/24 Haziran 1865).

¹⁰² KŞS., 47/73-3 (29 Muharrem 1282/24 Haziran 1865).

vasiyet etmiştir¹⁰³. Vefatından sonra düzenlenen tereke kaydında, şahsın toplam terekesi 143.462 kuruş 35 para değerindedir. Terekede söz konusu vasiyet miktarı 500 kuruşa, şahitlerin ifadeleriyle teyid edilerek yer verilmiş ve Hadice'ye teslim edilmiştir.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ömeriye Mahallesi ahâlisinden iken bundan akdem irtihâl-i dâr-ı bekâ eden Müsevvidü'l-fetvâ Osman Zinnureyn Efendi ibn-i Terzi Derviş Mehmed Ağa ibn-i Abdullah'ın verâseti [...] müteveffâ-yı mûmâ-ileyh mu'taka câriyesi Hadice nâm zenciyyeye sülûs mâlından vasiyet ettiği ibn-i mezbûr Derviş Efendi ve Basmacı Molla Ahmed bin Molla Salih şehâdetleriyle sâbit olup verilen beş yüz guruş [...]”¹⁰⁴.

Azatl köleye mal vasiyetine dair diğer bir örnek, Lefkoşa Tophane Mahallesi sakini Mustafa ibn-i el-Hâc Feyzullah bin el-Hâc Mehmed Ağa'nın 19 Mayıs 1871 tarihli terekesinde görülmektedir. Kendisi hâl-i hayatında, mu'takası Cemile'ye 1.000 kuruş vasiyet etmiştir. Tereke toplamı 100.734 kuruş 10 paradır. Vasiyet edilen miktar, şahitlerin de teyidi alınarak Cemile'ye teslim edilmiştir¹⁰⁵.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Tophâne Mahallesi ahâlisinden iken bundan akdem vefât eden Mustafa Efendi ibn-i el-Hâc Feyzullah bin el-Hâc Mahmud Ağa nâm kimesnenin verâseti [...] kezâlik müteveffâ-yı mûmâ-ileyh mu'takası Cemile'ye hâl-i hayâtında âzâd eylediği şâhidân-ı mûmâ-ileyhimâ el-Hâc Molla Hasan ve Hüseyin Ağa şahâdetleriyle bernehc-i şer'î tebeyyün eden bin guruş [...]”¹⁰⁶.

1866 ve 1871 tarihlerinde iki ayrı vasiyet yapılmıştır. Vasiyet edilen azatlı kölelerin ikisi de kadındır. Eski sahipleri ise erkektir. Terekelerinden oldukça varlıklı ve itibar sahibi kişiler oldukları anlaşılan eski köle sahipleri, kölelerine 500 ve 1.000 kuruş vasiyet etmişlerdir.

¹⁰³ KŞS., 47/127-1 (5 Zilka'de 1282/22 Mart 1866).

¹⁰⁴ KŞS., 47/127-1 (5 Zilka'de 1282/22 Mart 1866).

¹⁰⁵ KŞS., 50/83-2 (28 Safer 1288/19 Mayıs 1871).

¹⁰⁶ KŞS., 50/83-2 (28 Safer 1288/19 Mayıs 1871).

5. Gayrimenkul Alımı (Mülk menzil) ve Hibe İşlemlerinde Azatlı Köleler

Azatlı köleler arasında mülk transfer yöntemlerinden birisi de hibe¹⁰⁷ usulüyle gerçekleşmiş ve mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bu tür transferlerde tarafların karı koca olmaları, satış işlemini hibe ile birlikte düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Neticede ev yine ailede kalmakta ve bedeli için öngörülen ücret eşten alınmamaktadır. Sicillerde karşılaşılan bu tür kocadan eşine yönelik hibe işlemlerinde gayrimenkulün neden satış yoluyla el değiştirdiğine dair bilgi yer almamaktadır.

Değirmenlik Kazası Şillura karyeli el-Hâc Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa'nın mu'takası Zenciye Medine bint-i Abdullah'a, kocası Mercan bin Abdullah, 17 Ağustos 1868 tarihinde, aynı köydeki bir bab mülk menziline 1.000 kuruşa satmış ve satış bedelini hibe etmiştir¹⁰⁸.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' Dağ kazâsına muzâf Şillura karyesinde sâkin el-Hâc Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa nâm kimesne mahrûse-i Lefkoşa mahkemesinde meclis-i şer'î münîrde yine karye-i mezbûrede sâkine işbu bâ'isetü'l-vesîka mu'takası Zenciye Medine bint-i Abdullah nâm hâtun tarafından şîrâ-i âti'z-zikri tasdika vekil-i şer'îsi zevc-i dâhili Mercan bin Abdullah mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp [...] yedimde mülk ve hakkım olup karye-i mezbûrede kâ'in bir taraftan Ahmed Ağa ibn-i el-Hâc İbrâhîm menzili ve iki taraftan benim diğer menzilim ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ve arzan yigirmi sekiz ayak ve tûlen dahi kibleye karşı divara müntehâ havluyu müştamil bir bâb menzilimi [...] bin guruşa mu'takam müşteriyye-i mezbûre Medine Hâtun'a hibe-i sahiha-i şer'iyye ile hibe itdiğimde [...]”¹⁰⁹.

Yukarıdaki örneğin tersi de söz konusudur. Satışı kadından kocasına yapılp ücretinin eşe hibe edildiği durumlardan biri Lefkoşa'da yaşanmış-

¹⁰⁷ Azat edilmemiş köleler, sahipleri tarafından mirasçılara hibe edilebilmekteydiler. Bununla ilgili bir örnek için bkz. KŞS., 39/8-2 (5 Safer 1258/18 Mart 1842): “*Hacı Ali Ağa ibn-i (?) cârîye-i memlûkesi Alîme'yi oğlu babam merkûm Mustafa Efendi'ye hibe-i sahiha-i şer'iyye ile hibe ve teslim ve ol dahi kabz u ve tesellüm etdikden sonra...*”

¹⁰⁸ KŞS., 49/28-2 (27 Rebî'ü'l-âhir 1285/17 Ağustos 1868).

¹⁰⁹ KŞS., 49/28-2 (27 Rebî'ü'l-âhir 1285/17 Ağustos 1868).

tır. Bu örnekte azatlı köleye ev satışı yapıp bedelini hibe eden kadın hür statüdedir. 11 Ocak 1870 tarihinde, Mehmed Bahaeddin Beyefendi mu'taki Hüseyin Dilaver Ağa ibn-i Abdullah, Lefkoşa Arab Ahmed Paşa Mahallesi sakinlerinden Aişe Molla bint-i el-Hâc Hüseyin'in aynı mahallede Cezayirli Sokağı'nda 2 numaralı evini 1.000 kuruşa satın almış, işlem tamamlandıktan sonra ise ev ücreti kendisine hibe edilmiştir¹¹⁰.

“Husûs-ı âti'l-beyânın mahallinde ketb ü tahrîriyçün bi'l-iltimâs kâbel-i şer'î enverden irsâl olunan Başkâtib Mevlânâ Hüseyin Efendi cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Arab Ahmed Paşa Mahallesi'nden Ayşe Molla ibnet-i el-Hâc Hüseyin nâm hâtûnun sâkine olduğu menzile varup zeyl-i vesîkada muharrerü'l-esâmî müslimîn huzûrlarında akd-i meclis-i şer'î âlî etdikde zâtu ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe mezbûre Ayşe Molla meclis-i ma'kûd-ı mezkûrda izzetlü Mehmed Bahaeddin Beyefendi mu'taki işbu bâ'isü'l-vesîka Hüseyin Dilaver Ağa ibn-i Abdullah mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp [...] yedimde mülk ve hakkım olan mahalle-i mezbûrede Hacı Cezâyirli zukağında ikinci numroda kâ'in ma'lûmü'l-hudûd bir bâb menzilemden müfrez olup tarafından benim menzilem ve bir taraftan Zabtiye Halil Efendi bağçesi ve bir taraftan çıkmaz zükak ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ile nisf dönüm mikdârı bağçemi [...] bin guruşa mezbûr Hüseyin Dilaver Ağa'ya bey' u temlik u teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ vü temellük ü tesellüm ve kabz u kabûl eyledikden sonra semeni olan meblağ-ı merkûm bin guruşu zimmetinde iken müşterî-i mezbûr Hüseyin Dilaver Ağa'ya hibe-i sahiha-i şer'îyye ile hibe etdiğimde [...]”¹¹¹.

Mu'tak kölelerin gayrimenkul edindiklerini gösteren bir başka kayıta, ev ile birlikte bahçe ve bahçe içerisindeki su kuyusunun yarım hissesinin de satın alındığı görülmektedir. Bu satın alma işleminde bedel diğerlerine nazaran yüksektir. İlgili kayıta alıcının mesleği ve sosyal statüsü hakkında, eski sahibininkinden başka veri yoktur. 15 Nisan 1874 tarihinde, Defter-i Hâkâni memuru Mustafa Raif Efendi ibn-i el-Hâc Mustafa

¹¹⁰ KŞS., 49/219-1 (8 Şevvâl 1286/11 Ocak 1870).

¹¹¹ KŞS., 49/219-1 (8 Şevvâl 1286/11 Ocak 1870).

Ağa'nın mu'takı Ali bin Abdullah, Lefkoşa Ayasofya Mahallesi sakinlerinden Çuvalcı Mehmed bin Emir Ahmed'in Basri Efendi Sokağı'nda 2 numaradaki mülk menziline bahçesindeki su kuyusunun yarım hissesi ile birlikte 1.550 kuruşa satın almıştır¹¹².

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' kürsiyy-i livâ bulunan mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ayasofya Mahallesi ahâlisinden Çuvalcı Mehmed bin Emîr Ahmed nâm kimesne mahrûse-i mezkûrede meclis-i temyîz-i hukûka mahsûs olan odada ma'kûd meclis-i şer'î-i şerîf-i enverde mahalle-i mezbûrede sâkin Defter-i Hâkânî me'mûru rif'atlı Mustafa Raif Efendi ibn-i el-Hâc Mehmed Ağa'nın mu'takı işbu bâ'isü'l-vesîka Ali bin Abdullah tarafından şirâ-i âti'z-zikri tasdîka vekîl-i şer'îsi mûmâ-ileyh Mustafa Raif Efendi mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp bin iki yüz seksen iki senesi Zi'l-ka'detü's-şerîfesinin gurre-i târîhiyle müverrah ve târîh-i merkûmede cezîre-i mezbûre nâ'ibi bulunan müderrisîn-i kirâmdan mekremetlü Ömer Fehmi Efendi'nin imzâ ve hâtmini hâviye bir kıt'a hüccet-i şer'îyyenin nâtika olduğu üzre akd-i âti'z-zikr sudûruna değîn şirâ'en yedimde mülk ve hakkım olup mahalle-i mezbûrede Basri Efendi zukağında kâ'in ikinci numra ile mukayyed bir taraftan Süleyman Çavuş menzili ve bir taraftan Basri Efendi-zâde Vahid Efendi menzili ve tarafeyni dahi tarîk-i âmm ile mahdûd önünde sundurmasıyla tahtânî bir bâb oda ve bir mikdâr havlu ile zुकak kapusunu ve mezbûr Süleyman Çavuş menzili ile benim menzirim beyninde olan dîvârın arasında olan bir kıt'a su kuyusunun nısf-ı şâyî'ini hâvî bir bâb mülk menzilimi [...] bin beş yüz elli guruşa mezbûr Ali'ye bey' u temlik u teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ vü temellük ü tesellüm ve kabz u kabûl eyledikten sonra semeni olan meblağ-ı merkûm bin beş yüz elli guruşu mezbûr Ali bana tamâmen vü kâmilen def' u teslîm eylediğimde [...]”¹¹³.

1868, 1870 ve 1874 tarihlerinde azatlı kölelerin gayrimenkul satın aldıklarına ve bunları hibe ettiklerine dair üç örnek tespit edilmiştir. Örneklerin ilkinde azatlı erkek köle satın aldığı menzili yine kendisi gibi azatlı olan eşine hibe etmiştir. İkinci örnekte ise azatlı erkek köle, satın aldığı

¹¹² KŞS., 51/195-1 (27 Safer 1291/15 Nisan 1874).

¹¹³ KŞS., 51/195-1 (27 Safer 1291/15 Nisan 1874).

mülk menzili hür bir kadına hibe etmiştir. Üçüncü örnek ise azatlı erkek köle, hür erkek şahıstan mülk satın almıştır. Söz konusu evlerden birisi Değirmenlik Kazası Şillura Köyünde bulunmaktadır. Evin komşuları ise hür Müslüman şahıslardır. Satın alınan diğer iki ev ise Lefkoşa'dadır.

6. Gayrimenkul (Mülk menzil) Satışı İşlemlerinde Azatlı Köleler

Azatlı kölelerin sahibi oldukları evlerini sattıkları kayıtlara yansımıştır. Satış işlemlerinin sebebi her zaman belirgin değildir. Bazı kayıtlardan kölelerin azat edildikleri yer dışında mülk edindikleri görülmektedir. Kadın ve erkek köleler arasında mülk edinme konusunda farklılık yoktur; azat edilmiş kadın köleler de mülk edinmişlerdir. 7 Kasım 1868 tarihinde, Değirmenlik Kazası Abohor karyesinden Yasakcıoğlu Yusuf Ağa'nın mu'taki Zenci Mahbub bin Abdullah, Lefkoşa Ömeriye Mahallesi Kabadayı Sokağı'ndaki bir bab mülk menziline Hüseyin Ağa ibn-i Yasakcı Ali'ye 600 kuruşa satmıştır¹¹⁴.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' Değirmenlik kazâsına muzâf Abohor karyesinde sâkin Yasakcı oğlu müteveffâ Yusuf Ağa mu'taki Zenci Mahbûb bin Abdullâh nâm kimesne mahrûse-i Lefkoşa mahkemesinde meclis-i şer'î-i münîrde mahrûse-i mezkûre mahallâtından Ömeriye Mahallesi'nde sâkin işbu bâ'isü'l-vesîka Hüseyin Ağa ibn-i Yasakcı Ali mahzarında bi-tav'ihî ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp cânib-i şer'e î'tâ kılınan bir kı't'a ilmuhaberde zikr u beyân kılndığı üzere akd-i âti'z-zikrin sudûrna değin yedimde mülk ve hakkım olup mezkûr Ömeriye Mahallesi'nde Kabadayı zukağında ikinci numroda kâ'in bir taraftan Şerbetci Hacı Ali menzili ve bir taraftan Yorgancı Hüseyin menzili ve bir taraftan Hacı Dimitri bağçesi ve taraf-ı râbi'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ve bir kilâr ve bir aşhâne ve bir mikdâr havluyu müştamil bir bâb mülk menzilimi bi-cümleti mâ-yeştemiluhu ve yahvîhi tarafeynden îcâb ve kabûlü hâvî şurût-ı müfside ve muvâza'adan ârî bey'-i bât-ı sahîh-i şer'î ile altı yüz guruşa mezbûr Hüseyin Ağa'ya bey' u temlik ü teslîm eylediğimde [...]”¹¹⁵.

¹¹⁴ KŞS., 49/82-1 (21 Receb 1285/7 Kasım 1868).

¹¹⁵ KŞS., 49/82-1 (21 Receb 1285/7 Kasım 1868).

Şer'iyeye sicillerine yansıyan bu tür kayıtlarda, satış işleminin ne sebeple yapıldığına dair bilgi verilmez. Zira kayıtlar hukuki bir zorunluluk olarak gerçekleşir. Yukarıdaki örnekte evini satan kişinin azatlı köle, satın alanın ise hür şahıs olduğu görülmektedir. Satın alan Hüseyin Ağa'nın mesleği belli değildir. Ancak babası Ali'nin yasakçı¹¹⁶ sıfatıyla anılması, kendisinin olmasa bile, en azından babasının kamu görevlisi olduğunu düşündürmektedir.

Bazı kayıtlarda ise, azatlı kölelerin bizzat satışını yaptıkları evin bulunduğu mahallede ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Örneğimizde satış yapılan evi alan kişinin de köle asıllı olduğu düşünülmektedir. Bu durumda kadından erkeğe satış yapıp bedelinin hibe edilmesi söz konusudur. Hibe işleminin sebebi ise belirtilmemiştir. Hibe yapılan erkeğin daha önceden azat edilmiş bir kişi olduğu düşünülürse, müezzin olarak görev yapması, Müslümanlığını açıkça ortaya koymanın yanında muayyen bir vazifede istihdam edildiğini de gösterir. 10 Kasım 1870 tarihinde, Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mahallesi sakinlerinden Zerdalici kızı Hadice Molla mu'takası Mahbube bint-i Abdullah, aynı mahalledeki bir menzilin Aya-sofya Câmi'i Şerifi müezzini Molla Hasan bin Abdullah'a 1.000 kuruşa satar ve satış bedelini hibe eder¹¹⁷.

“Husûs-ı âti'l-beyânın mahallinde ketb ü tahrîriyçün bi'l-iltimâs kibel-i şer'eden irsâl olunan Başkâtib Mevlânâ Hüseyin Hüsnü Efendi cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ebukavuk Paşa Mahallesi'nde Zerdalici kızı Hadice Molla'nın mu'takası Mahbube bint-i Abdullah nâm hâtûnun sâkine olduğu menzile varup zeyl-i vesîkada muharrerü'l-esâmî müslimîn huzûrlarında akd-i meclis-i şer'-i âlî etdikde zâtu ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe mezbûre Mahbube meclis-i ma'kûd-ı mezkûrda Ayasofya Câmi'-i Şerif mü'ezzini işbu bâ'isü'l-vesîka Molla Hasan bin Abdullah mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüp cânib-i şer'e itâ kılınan bir kıt'a ilmuhaberde zikr u beyân kılındığı üzere

¹¹⁶ Yasakçı, sefarethanelelerin muhafazasına ve taşra kulluklarına memur edilen yeniçerilere verilen isimdir. Yasakçılar ayrıca şehirlere gelen yolların ağzlarını ve asayiş yönünden çok önemli sayılan bazı noktaları gözetim altında tutmak ve hükümetin buralar hakkında koyduğu yasakları uygulamakla görevliydi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “Yasakçı”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 724.

¹¹⁷ KŞS., 50/28-2 (15 Şa'bân 1287/10 Kasım 1870).

akd-i âti'z-zikrin sudûruna değin yedimde mülk ve hakkım olup mahalle-i mezbûrede Buđday Emîni zukağında altıncı numroda kâ'in bir taraftan mezbûre Hadice Molla'nın menzili ve iki taraftan mezbûr Molla Hasan menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-i âmm ile mahdûd iki bâb tahtânî oda ve bir sundurma ve bir mikdâr havluyu müştemil bir bâb menzilimi [...] bin guruşa mezbûr Molla Hasan'a bey' u temlik u teslîm eylediğimde ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ vü temellük ü tesellüm ve kabz u kabûl eyledikten sonra semeni olan meblağ-ı merkûm bin guruşu zimmetinde iken mezbûr Molla Hasan'a hibe-i sahiha-i şer'iyeye ile hibe etdiğimde [...]"¹¹⁸.

1868 ve 1870 tarihlerinde azatlı köleler tarafından iki ayrı menzil satışı yapılmıştır. İlk kayıt azatlı erkek köleden hür erkek şahsa, ikinci satış ise azatlı kadın köleden hür erkek şahsa yapılmıştır. Satışı yapılan ilk ev Lefkoşa Ömeriye, ikincisi ise Ebukavuk Paşa Mahallesi'ndedir. Her iki evin mahalle komşuları Müslüman hür şahıslardır.

7. Mahkemede Şâhit Olarak Azatlı Köleler

Şâhitlik İslâm hukukunda en mühim delillerden biri olarak kabul edilir. Birinin başkasında hakkı bulunduğunu bildirmek için, hâkim karşısında ve iki hasmın yanında, "Şâhidlik ederim" diye haber verilerek icra edilir. Şâhitliğin muteber olması, şâhidin şahâdet ettiği hadisenin vukunda akıllı ve gözü görür olması, şâhitlik yaptığı esnada bâliğ ve hür olması; kör, dilsiz, ayrıca kazf suçundan ceza görmüş olmaması şartı aranır¹¹⁹.

İncelediğimiz şâhitlik kayıtlarında yer alan örnekler, mu'tak, yani azatlı olmaları hasebiyle, hür olma şartını karşılamaktadırlar. Ancak burada vurgulanması gereken husus, şâhitliğin muteber olması için aranan diğer şartların da mu'tak kölelerde mevcudiyetinin kabul edilmiş olmasıdır.

¹¹⁸ KŞS., 50/28-2 (15 Şa'bân 1287/10 Kasım 1870).

¹¹⁹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 385-386.

Mesarya Nâhiyesi Ayakebir karyesi sakinlerinden Hüseyin Ağa ibn-i Yusuf, 19 Temmuz 1869 tarihinde, Değirmenlik Nâhiyesi Bodamya karyesinden Yusuf bin Hüseyin'i dava ederek 4 yıl önce kaybolan katırının kendisinde görüldüğünü ve iade etmesini ister. Yusuf bin Hüseyin bu iddiayı reddettiği gibi, söz konusu esteri dava tarihinden iki ay önce Tarhun karyesinden olup mahkemede hazır bulunmayan Ali bin Sadık'tan 450 kuruşa satın aldığı iddiasını ileri sürer. Mahkemenin talebi üzerine davacı iddiasını şahitlendirmek zoruna kalır. Mahkeme Hüseyin Ağa'yı şahitlerce iddiası teyid edildiğinden haklı bulur. Şahitleri arasında Lefkoşa Haydarpaşa Mahallesi sakinlerinden Feyzullah-zâde Mustafa Efendi'nin mu'tak gulâmı zenci Said de vardır¹²⁰.

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' Mesarya Nâhiyesine muzâf Ayakebir karyesi ahâlîsinden işbu bâ'isü'l-i'lâm Hüseyin Ağa ibn-i Yusuf nâm kimesne mahrûse-i Lefkoşa'da meclis-i temyîz-i hukûka mahsûs olan odada ma'kûd meclis-i şer'-i münîrde cezîre-i mezbûrede vâki' Değirmenlik Nâhiyesine muzâf Bodamya karyesinde sâkin Yusuf bin Hüseyin muvâcehesinde mezbûr Yusuf'un yedinde olup işbu meclis-i şer'-de mu'âyene olunan kestane tüylü bir re's ester şîrâ'en yedimde mülküm iken işbu târîh-i i'lâmdan dört sene mukaddem kazâ'en zâyi' idüp el-hâletü hâzihi mezbûr Yusuf'un yedinde bulmamla bi'l-istihkâk taleb ederim deyü da'vâ etdikde gibbe'l-istintâk mezbûr Yusuf cevâbında mezkûr estere el-yevm vaz'-ı yedini ikrâr idüp lâkin ester-i mezkûru târîh-i i'lâmdan iki mâh mukaddem Tarhun karyesi ahâlîsinden gâ'ib-i ani'l-meclis Ali bin Sadık nâm kimesneden dört yüz elli guruş semen-i medfû' ve makbûza iştirâ vü kabz u kabûl idüp ol vechile ester-i mezkûr şîrâ'en mülkümdür deyüp müdde'î-i mezbûr Hüseyin Ağa'nın ber-vech-i muharrer müdde'âsını inkâr edicek müdde'î-i mezbûr Hüseyin Ağa'dan berminvâl-i muharrer müdde'âsına beyyine taleb olundukda karye-i mezbûre ahâlîsinden ve Topçu İkinci Taburu'nun İkinci Bölüğü neferâtından İbrahim bin Hüseyin ve mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Haydarpaşa Mahallesi ahâlîsinden Hacı Feyzullah-zâde Mustafa Efendi mu'takı *Zenci Said bin Abdullah* nâm kimesnele-

¹²⁰ KŞS., 49/147-1 (9 Rebî'ü'l-âhir 1286/19 Temmuz 1869).

rin bi'l-muvâcehe ber-nehc-i şer'î edâ-i şehâdet-i şer'iyeleriyle isbât etdikde [...]"¹²¹.

Kıbrıs Evkaf Müdürü Mehmed Bahaeddin Beyefendi ile mu'takı Dilaver Ağa ibn-i Hasan, 21 Eylül 1870 tarihinde, Lefkoşa Tophane Mahallesi sakinlerinden Havva Hatun bint-i Kassab İbrahim ile kocası Sünnetçi el-Hâc Hasan Basri ibn-i Derviş Mehmed'in boşanma davasında kadın lehinde şahit olarak bulunmuştur¹²².

"Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Tophâne Mahallesi'nde sâkine zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe olan işbu bâ'isetü'l-vesîka Havva Hâtûn ibnet-i Kassâb İbrahim nâm hâtûn ber-vech-i âtî istihbâr-ı şer'î sudûrundan sonra udûl-i ahrâr-ı ricâl-i müslimînden ve mahallât-ı mezkûreden Debbâğhâne Mahallesi sâkinlerinden el-Hâc Mustafa Sûfî Efendi ibn-i Basmacı el-Hâc Emin ve cezîre-i mezbûre Evkâf Müdüri rif'atlü Mehmed Bahaeddin Beyefendi ile *mu'takı Dilaver Hüseyin Ağa ibn-i Hasan* nâm kimesneler li-ecli's-şehâde meclis-i şer'î şerîfe hâzırân olup istihbâr olduklarında fi'l-hakîka işbu müstahbere-i mezbûre Havva Hâtûn'un zevci dâhili gâ'ib-i ani'l-belde Sünnetçi el-Hâc Hasan Basri ibn-i Derviş Mehmed târîh-i hüccetden iki sene mukaddem İstanbul'da mûmâ-ileyh Mehmed Bahaeddin Beyefendi konağında zevcesi mezbûre Havva Hâtûn'u bizim huzûrumuzda bâyinen tatlik idüp bizi işhâd eyledi hâlâ zevci gâ'ib-i mezbûrdan mutallakadır biz bu husûsa bu vech üzre şâhidleriz ve şahâdet dahi ederiz deyü [...]"¹²³.

Boşanma davasına dayanak teşkil eden "*bâyinen tatlik*" durumu, dava tarihinden iki sene önce, koca tarafından İstanbul'da zikredilmiş, şahitler de bunu teyit etmişlerdir. Şahitler saygın şahıslardır. El-Hâc Mustafa Sûfî Efendi ibn-i Basmacı el-Hâc Emin tüccar olmalıdır. İstanbul'da bulunma sebebi de bu olmalı. Mehmed Bahaeddin Beyefendi ise Kıbrıs Evkâf Müdürü olarak davada şahitlik etmiştir. Azatlı köle olan Dilaver Hüseyin ise hem Ağa sıfatı taşıyordu hem de İstanbul'a gidip gelecek maddî imkân-

¹²¹ KŞS., 49/147-1 (9 Rebî'ü'l-âhir 1286/19 Temmuz 1869).

¹²² KŞS., 50/19-1 (25 Receb 1287/ 21 Eylül 1870).

¹²³ KŞS., 50/19-1 (25 Receb 1287/ 21 Eylül 1870).

na sahipti. Baba adı da artık “İbn-i Abdullah” olarak değil, Hasan olarak zikrediliyordu.

8. Gayrimenkulün (Mülk menzil, dükkân, arsa) Sınır Tespitinde Karine Olarak Azatlı Köleler

Gayrimenkul satışları hakkında sicillere yansıyan kayıtlarda satışa konu olan ev, dükkân ve arsanın sınır tespiti yapıldığı görülür. Bu türlü kayıtlardan mal transferleri tespit edilebildiği gibi, bu mahalle veya çarşı komşularının kimlerden oluştuğu, bundan hareketle de sosyal doku hakkında fikir edinilebilir. Lefkoşa mahallelerinde, azatlı kölelerin mülk sahibi oldukları doğal olarak ortaya çıkmakla beraber, ilaveten bunların sahip oldukları mülklerin, başka mülklerin yerlerinin tespitine de imkân verdiği görülmüştür. Azatlı köleler mülk sahibi olarak Lefkoşa'nın muhtelif mahallelerinde ikamet etmişlerdir. Sadece azatlı kölelerden müteşekkil, şehirde şu veya bu bölgede oluşmuş ayrı bir köle mahallesi söz konusu değildir.

Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi Yağcıbaşı Sokağı'nda, 15 Kasım 1869 tarihinde, hissedarlarınca satılan bir bakkal dükkânının sınır komşuları arasında Arab-zâde mu'takası zenciye Emine bint-i Abdullah'ın menzili vardır. Burada kapı komşusu ise müteveffa Seyisbaşı Ahmed Ağa'nın mirasçılarıydı¹²⁴. “Lefkoşa'da [...] İbrahim Paşa Mahallesi'nde Yağcıbaşı zukağında birinci numrada kâ'in bir taraftan müteveffâ Seyisbaşı Ahmed Ağa veresezi menzili ve bir taraftan *Arab-zâde mu'takası zenciye Emine bint-i Abdullah* menzili ve tarafeyni dahi tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb bakkâl dükkânının [...]”¹²⁵.

Lefkoşa Abdi Çavuş Mahallesi Emir Hamamı Sokağı 17 numaralı evin sınır komşuları arasında, 3 Kasım 1870 tarihinde, Cezayirli el-Hâc Hâfız Ömer Efendi'nin mu'takası Nâkile Hatun'un menzili vardır. Komşuları Atkıcı Havva Kadın ve Kazzâz el-Hâc Yusuf Ağa idi¹²⁶.

¹²⁴ KŞS., 49/198-2 (10 Şa'bân 1286/15 Kasım 1869).

¹²⁵ KŞS., 49/198-2 (10 Şa'bân 1286/15 Kasım 1869).

¹²⁶ KŞS., 50/26-2 (8 Şa'bân 1287/3 Kasım 1870).

“[...] Lefkoşa Abdi Çavuş Mahallesi [...] mahalle-i mezbûrede Emir Hâmmâmı [zukağında] on yedinci numrada kâ'in bir taraftan Atkıcı Havva Kadın menzili ve bir taraftan Kazzâz el-Hâc Yusuf Ağa arsası ve bir taraftan *Cezâyirli el-Hâc Hâfiz Ömer Efendi mu'takası Nâkile Hatun* menzili ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir bâb tahtânî oda ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireli bir mikdâr havluyu müstemil bir bâb mülk menzili [...]”¹²⁷.

Lefkoşa Ayasofya Mahallesi sakinlerinden Süleyman bin Ömer'in, 27 Nisan 1873 tarihinde, zevcesi Penbe bint-i Mehmed'e 1.500 kuruşa sattığı Hasan Basri Efendi Sokağı 1 numaradaki mülk menzilinın sınır komşusu Raif Efendi mu'takı Ali'nin de menzili vardır. Komşusu ise Kaymaklılı Papas Andoniye ait arabacı dükkânı idi¹²⁸.

“[...] Lefkoşa Ayasofya Mahallesi [...] mahalle-i mezbûrede Hasan Basri Efendi zukağında birinci numroda kâ'in bir taraftan *Raif Efendi mu'takı Ali* menzili ve bir taraftan Kaymaklılı Papas Andoni'nin arabacı dükkânı ve tarafeyni dahi tarîk-i âmm ile mahdûd fevkânî bir bâb oda ve tahtânî iki bâb oda bir sundurma ve nısf bi'r-i mâ' ve bir mikdâr havlu ile zुकak kapusunu müstemil bir bâb mülk menzili [...]”¹²⁹.

Lefkoşa Haydar Paşa Mahallesi sakinlerinden Kerime bint-i Abdullah'm, 25 Ocak 1874 tarihinde, mirasçılarına intikâl eden arsasının sınır komşuları arasında Yorgancıbaşı Mustafa Ağa'nın mu'takası Âlime Hâtun'un mülk menzili de vardı. Komşuları ise Molla Salih bin Emîr Hüseyin ile Şerbetçi Boşnak Süleyman idi¹³⁰.

¹²⁷ KŞS., 50/26-2 (8 Şa'bân 1287/3 Kasım 1870).

¹²⁸ KŞS., 51/61-3 (28 Safer 1290/27 Nisan 1873); Ayasofya, 1831 nüfus sayımına göre nüfusunun tamamı Müslümanlardan oluşan bir mahalledir. Buna rağmen mahallede Kaymaklılı Papas Andoni'ye ait arabacı dükkânı bulunması, yüzyılın son çeyreğinde Lefkoşa'da yerleşim statülerinin değişmekte olduğunu gösterir. Andoni en azından Ayasofya'dan mülk satın almıştır.

¹²⁹ KŞS., 51/61-3 (28 Safer 1290/27 Nisan 1873).

¹³⁰ KŞS., 51/197-1 (6 Zilhicce 1290/25 Ocak 1874).

“Lefkoşa Haydar Paşa Mahallesi [...] mahalle-i mezbûrede Haşim Efendi zukağında kâ'in beşinci numro ile mukayyed bir taraftan Molla Salih bin Emîr Hüseyin menzili ve bir taraftan müteveffâ *Yorgancıbaşı Mustafa Ağa mu'takası Alime Hâtûn*'un menzili ve bir taraftan Şerbetci Boşnak Süleyman'ın menzili ve taraf-ı râbî'i tarîk-i âmm ile mahdûd bir kıt'a mülk arsa [...]”¹³¹.

9. Alacağımı Tahsil Etmek Üzere Mahkemede Şikâyetçi Olarak Azatlı Köleler

Lefkoşa Ömeriye Mahallesi sakinlerinden Mahkeme Kâtibi Hüseyin Efendi mu'takı zenci Bahid bin Abdullah, 5 Şubat 1872 tarihinde, Lefkoşa Feneromoni Mahallesi sakinlerinden Anasta bint-i Gavril aleyhinde dava açar. Dava konusu, Anasta bint-i Gavril'in Bahid bin Abdullah'a olan 430 kuruşluk borcununun 80 kuruşunu ödeyip 350 kuruşunu ödemesi üzerine Bahid bin Abdullah'ın alacağını mahkeme emriyle tahsil ettirmek istemesidir¹³².

“Cezîre-i Kıbrıs'da vâki' mahrûse-i Lefkoşa mahallâtından Ömeriye Mahallesi'nde sâkin Mahkeme Kâtibi Hüseyin Efendi'nin mu'takı sâhib-i arzuhâl Zenci Bahid bin Abdullah mahrûse-i mezkûre mahkemesinde meclis-i şer'î münîrde mahallât-ı mezkûreden Fenaromeni Mahallesi'nde mütemekkin şahsı mu'arrefe derûn-ı arzuhâlde mezkûrül-ism Anasta bint-i Gavril muvâcehesinde merkûm Anasta zimmetinde bâ-temessük cihet-i deyn-i şer'îden dört yüz otuz guruş alacak hakkım olup meblağ-ı merkûm dört yüz otuz guruşun seksen guruşunu bundan akdem merkûme Anasta yedinden ahz u kabz etmemle bâkisi olan üç yüz elli guruşu merkûm Anasta'dan hâlâ taleb ederim deyü da'vâ etdikde gibbe'l-istintâk merkûme Anasta dahi cevâbında meblağ-ı bâkî-i mezkûr üç yüz elli guruş müdde'î-i mezbûr Bahid'e cihet-i mezkûreden el-yevm zimmetinde sahîhan deyni olduğunu tâyi'an ve kat'iyyen ikrâr u i'tirâf etmekle alâ-mûcib-i ikrârihâ meblağ-ı bâkî-i mezkûr üç yüz elli guruşu müdde'î Bahid'e hâlâ edâ vü

¹³¹ KŞS., 51/197-1 (6 Zilhicce 1290/25 Ocak 1874).

¹³² KŞS., 50/141-4 (25 Zilka'de 1288/5 Şubat 1872).

teslimiyle merkûme Anasta ilzâm olunduğu tescil ve huzûr-ı âlilerine i'lâm olundu [...]"¹³³.

Belge, köle asıllı bir erkeğin hür bir gayrimüslim kadından senet karşılığı alacağını mahkemeye giderek tahsil ettiğini göstermektedir. Azatlı köle Bahid bin Abdullah'ın hangi dine mensup olduğu açıkça belirtilmemiştir. Ancak Müslüman olduğu, isminin imlasında tercih edilen *bin* lafzından anlaşılmaktadır. Bu durumda Müslüman bir azatlı erkek köle ile gayrimüslim bir kadın arasında gerçek borçlanmadan bahsedilmektedir. Borçlanma sebebi belirtilmemiştir. Farklı mahallelerde ikamet etmekte olmaları sebebiyle, borçlanma işlemi komşuluk ilişkilerinden başka gerekçeye dayanmış olmalıdır. Bahid ile Anasta arasında borçlanma işlemi senet ile kayıt altına alınmış ve mahkeme kararını senet bilgilerinin borçlu tarafından doğrulanması üzerine vermiştir. Bu durumda taraflar arasında borç alacak ilişkisi karşılıklı güvenen duygusundan ziyade yazılı belge ile tespit edilmiştir. Borçlu taraf olarak Anasta'nın 80 kuruşu önceden ödemiş olması, bâkiyenin ise ancak mahkeme huzurunda ödeneceğinin kabulü, kendisi tarafından ödemede güçlük çekildiği şeklinde yorumlanabilir. Borcunu inkâr etmemiştir. Bu davanın taraflarından şikâyetçi konumundaki azatlı köle, dava sürecinde hür insan olarak yer bulmuştur. Dava kaydı azatlı kölelerin Kıbrıs toplumunda din farkı gözetilmeksizin yer bulduklarının göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

10. Şuhûdü'l-hâl İçerisinde Yer Alan Azatlı Köleler

Lefkoşa Ayasofya Mahallesi sakinlerinden evlâd-ı Arabdan Bakkal Hamud bin Ahmed, 1 Eylül 1872 tarihinde, aynı mahallede Balık Pazarı Sokağı'nda 11 numaradaki mülk dükkânını Bakkal Ali bin el-Hâc Yusuf'a 1.000 kuruşa satmıştır. Satış işlemlerine şahitlik eden şuhûdü'l hâl içinde Kando-zâde Mehmed Ratib Efendi, Meclis-i Temyîz Başkâtibi İzzet Efendi, Muhzırbaşı Mehmed Ağa, Muhzır İbrahim Ağa ve diğerleri yanında Hâni-zâde mu'takı Mercan Ağa da yer almıştır. Mercan'ın azatlı köle olarak Ağa sıfatına sahip olması önemlidir. Zira en azından azat edildikten sonraki hayatında bu sıfatı elde edecek işler yaptığı ve toplum

¹³³ KŞS., 50/141-4 (25 Zilka'de 1288/5 Şubat 1872).

nazarında saygın bir yer edindiği ileri sürülebilir¹³⁴. “[...]şuhûdü'l-hâl Kando-zâde Mehmed Ratib Efendi, Meclis-i Temyîz Başkâtibi İzzet Efendi, Hâni-zâde mu'takı Mercan Ağa, Muhzırbaşı Mehmed Ağa, Muhzır İbrahim Ağa ve gayruhum [...]”¹³⁵.

Girinye Kalesinde cerrahlık yapmakta olan Mehmed Şakir Efendi bin Osman, 14 Mayıs 1874 tarihinde, İstanbul'da kendisine kalan miras hisselerini alıp adaya getirmek üzere, aslen Kıbrıs ahalisinden ve Asâkir-i Topçuyân'ın I. Ordusu'nun Alay Emîni Veliyyüddin Efendi ibn-i Fazlı Ağa'ya vekâlet vermişti. Vekâlet işlemine şahitlik eden Asâkir-i Topçuyân Mülâzımı Ali Efendi ibn-i Abdullah ve diğerleri yanında *sâhibü'l-imzâ efendinin* mu'takı sıfatıyla Hasan Nasır Ağa ibn-i Abdullah da yer almıştır¹³⁶. “[...]Sâhibü'l-imzâ efendinin mu'takı Hasan Nasır Ağa ibn-i Abdullah ve gayruhum [...]”¹³⁷.

Her iki örnekte de bir heyet olarak *şuhûdü'l hâl*'i oluşturan kişiler gerek adliye çevresinde gerekse askeri bürokraside mevki sahibi olmaları hasebiyle toplumsal saygınlığı olan insanlardır. Bunlar içerisinde yer verilmesi azatlı köleler açısından toplumsal kabul sürecinde hayli mesafe alındığını göstermektedir.

Bu kayıt çeşitliliği, azatlı kölelerin toplumsal hayata hür şahıslar gibi katıldığını ve kabul gördüklerini gösterir. Bilhassa şuhûdü'l hâl¹³⁸ gibi, mahkemede, hazır bulunarak kadının vereceği kararda bilirkişilik eden şahıslardan müteşekkil kurumlarda azatlı kölelerin yer bulması, hukuk sürecinde de hür insanlar gibi yer aldıklarını göstermesi açısından önemlidir. Zira şuhûdü'l-hâl, mahkemenin verdiği kararın isabeti açısından bir tür güvence teşkil ettiği gibi, üyelerinin kimlikleri de bu sebeple muteber şahıslardan olmalarını icab ettirir¹³⁹.

¹³⁴ KŞS., 51/1-3 (27 Cemâzi-yel-âhir 1289/1 Eylül 1872).

¹³⁵ KŞS., 51/1-3 (27 Cemâzi-yel-âhir 1289/1 Eylül 1872).

¹³⁶ KŞS., 51/204-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1291/14 Mayıs 1874).

¹³⁷ KŞS., 51/204-1 (27 Rebî'ü'l-evvel 1291/14 Mayıs 1874).

¹³⁸ Şuhûdü'l-hâl konusunda müstakil bir çalışma için bkz. Hülya Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki ‘Şuhûdü'l-Hâl’ Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, (Kış-2008), s. 25-44.

¹³⁹ Hülya Taş, şuhûdü'l-hâlin işlevini; 1- Mahkemenin bütün ahaliye açık olduğu ve dileyenin gelip davayı izleyebildiğinin göstergesi, 2- Bir davanın hukuka aykırı olarak ikinci bir

11. İkâmet Durumlarına Göre Azatlı Köleler

Azatlı kölelerin Kıbrıs genelindeki ikâmet yerlerini, yerleşim birimlerini esas alarak tespit etmek şimdilik zor görünüyor. Zira şehir yerleşimine dair fazla belge olmasına rağmen, köy yerleşimi için bunun tersi söz konusudur. Nitekim Lefkoşa haricinde iki kazada azatlı köle yaşadığı tespit edilebilmiştir. Değirmenlik kazasına bağlı Abohor¹⁴⁰ ve Dağ kazasına bağlı Şillura¹⁴¹ karyelerinde azatlı köle yaşıyordu. Buna karşılık azatlı köleler çoğunlukla Lefkoşa'da muhtelif mahallelerde yerleşik durumdaydılar. Söz konusu mahalleler, şehrin nüfus itibarıyla en büyük ve tamamıyla Müslüman ahalesinin ikamet ettiği yerlerdi. Azatlı kölelerin en sık ikâmet ettikleri mahalleler sırasıyla, Ömeriye, Ebukavuk Paşa, İbrahim Paşa, Ayasofya, Arab Ahmet Paşa, Tophane, Haydar Paşa ve Abdi Çavuş Mahalleleriydi¹⁴². Azatlı köleler bu mahallelerde ev sahibi olarak yaşıyorlardı. Bundan hareketle, Lefkoşa'da sırf azatlı kölelerden müteşekkil bir mahalle oluşmamıştır. Yani bu şahıslar, şehrin dışına yahut kenar mahallelerine itilmemişlerdir. Osmanlı döneminde Kıbrıs'ın Paşa Sancağı olan Lefkoşa'daki yerleşim durumları, Osmanlı toplumunun, azatlı köleleri gerçek manada içselleştirdiğini gösterir.

Sonuç

“Osmanlı Devleti'nde kölelik” ile ilgili yapılan çalışmalarda konu çoğunlukla köleliğin kurumsal yapısı, kölelerin sosyo ekonomik durumu düzeyinde ele alınırken bu çalışmada kölelik statüsü biten azatlı kölelerin toplum nazarındaki durumlarını tespit etmeye odaklanılmıştır. Bunun

kez hakim huzuruna getirilebileceği ihtimaline karşı tedbir, 3- Hakim karar verirken, kararın dayanağı olarak daha fazla bilgiye ihtiyaç duyduğu zaman bilgisinden istifade etmek üzere başvurduğu kaynaklardan birisi olarak değerlendirmiştir. Bkz. Taş, *a.g.m.*, s. 31-32.

¹⁴⁰ 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre Abohor Karyesinin nüfusu 95'ti. Köy tamamen Müslüman ahaliyle meskûndü. Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 98.

¹⁴¹ 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre Şillura karyesinin nüfusu 29 Müslim ve 36 Gayrimüslim olmak üzere 65'ti. Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 97.

¹⁴² Lefkoşa'da azatlı kölelerin ikâmet ettiği mahallelerin 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre büyükten küçüğe sıralamaları şöyledir: 1. Ayasofya 396, 2. Ebukavuk Paşa 336, 3. Ömeriye 329, 4. Arab Ahmet Paşa 323, 7. İbrahim Paşa 208, 10. Abdi Çavuş 128, 12. Haydar Paşa 107, 13. Tophane 84. Bkz. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 95.

yanında Osmanlı köleliğinin klasik manada Batı dünyasında görülen kölelikten açıkça farklı ve kesinlikle insani olduğu da tespit edilmiştir.

Azatlı kölelerin XIX. yüzyıl şartlarında Kıbrıs toplumu içindeki hukukî, medenî ve iktisadî durumları Kıbrıs Şer'iyeye sicillerine yansımış çeşitli dava kayıtlarının elverdiği ölçüde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Azatlı kölelerin toplumsallaşması meselesinin aydınlatılmasında Şer'iyeye sicilleri birinci derecede önemli ve zengin kaynaklardır. Bu manada Kıbrıs sicillerinde azatlı köleler hakkında yer alan veriler, Müslim ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı adada din, dil, etnik ve toplumsal statü farklılıklarının toplumsal hayatın zeminini oluşturmada fazlaca etkili olmadığını ortaya koymaktadır. Azatlı köleler, insanî bir güven duygusu zemininde toplum tarafından kabul görüp hayatlarını sıradan insanlar olarak, dışlanmadan devam ettirmişlerdir. Bu şahısların mahkeme kayıtlarında daima eski sahiplerinin adıyla yer almış olmaları bürokratik kolaylık sağlama sebebiyle mahkemeler tarafından devam ettirilmiş bir alışkanlığın sonucu olarak kabul edilebilir. Burada mahkeme görevlilerinin kayıt sırasında özensiz davranabilecekleri de göz önüne alınmalıdır.

Osmanlı Devleti'nde azatlı kölelerin toplumsal hayattaki durumlarının tam olarak tespit edilip ortaya konulabilmesi için şer'iyeye sicilleri üzerinde yapılacak daha geniş kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Tablo 1. Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Erkek Köleler (1839-1876)

Kaynak	İsim	Azat Eden	İkâmeti	Ailesi	Mal varlığı	Borç	Alacak	Kayıt Sebebi
41/90-1	Molla Ali bin Abdullah	Dergâh-ı âli serbevvâblarından Hacı İbrahim Ağa	Lefkoşa Ömeriye Mh.	Fatma bint-i (?), zevce-i uhrâ	8.387 kuruş 5 para	746 kuruş	-	Tereke
43/3-1	Mercan ibn-i Abdullah	Tüccârbaşı el-Hac Ömer Efendi varisleri	Lefkoşa Ömeriye Mh.	Meryem bint-i Abdullah	6.707 kuruş	4.661 kuruş 30 para	1.801 kuruş	Tereke
47/84-2	İbrahim bin Abdullah	Sarhoşoğlu Ahmed Ağa	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	-	600 kuruş	-	-	Tereke
49/219-1	Hüseyin Dilaver Ağa ibn-i Abdullah	Mehmed Bahaeddin Beyefendi	Lefkoşa Arab Ahmed Paşa Mh.	Aişe Molla bint-i el-Hâc Hüseyin	-	-	-	Mülk menzil hibesi
51/195-1	Ali bin Abdullah	Defter-i Hâkâni memuru Mustafa Raif Efendi ibn-i el-Hâc Mustafa Ağa	Lefkoşa Ayasofya Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil ve su kuyusu hissesi satın alma
49/82-1	Zenci Mahbub bin Abdullah	Yasakcıoğlu Yusuf Ağa	Lefkoşa Ömeriye Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışı
49/147-1	Zenci Said bin Abdullah	Feyzullah-zâde Mustafa Efendi	Lefkoşa Haydarpaşa Mh.	-	-	-	-	Sirkat davasında şahit
50/19-1	Dilaver Hüseyin Ağa ibn-i Hasan	Kıbrıs Evkaf Müdürü Mehmed Bahaeddin Beyefendi	Lefkoşa	-	-	-	-	Boşanma davasında şahit
51/61-3	Ali	Raif Efendi	Lefkoşa Ayasofya Mh.	-	-	-	-	Mülk satışında adres tespiti
50/141-4	Bahid bin Abdullah	Mahkeme Kâtibi Hüseyin Efendi	Lefkoşa Ömeriye Mh.	-	-	-	-	Alacak tahsili davası
51/1-3	Mercan Ağa	Hâni-zâde	-	-	-	-	-	Şühûdü'l-hâl üyesi
51/204-1	Hasan Nasır Ağa ibn-i Abdullah	Cerrah Mehmed Şakir Efendi bin Osman	Girinye	-	-	-	-	Şühûdü'l-hâl üyesi

Tablo 2. Kıbrıs'ta Azat Edilmiş Kadın Köleler (1839-1876)

Kaynak (KŞS)	İsim	Azat Eden	İkâmeti	Ailesi	Mal varlığı	Borç	Alacak	Kayıt Sebebi
45/20-1	Meryem bint-i Abdullah	Molla-zâde Hacı Osman Ağa ibn-i Mehmed Sadık Efendi'nin torunları	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	-	1.595 kuruş 30 para	2300 kuruş	-	Tereke
45/116-1	Halime bint-i Abdullah	(Belirtilmemiş)	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	Mu'tak Zenci Abdullah bin Abdullah, diğer, Berber Hüseyin bin Süleyman	363 kuruş	-	51 kuruş	Tereke
47/29-2	Herazet Hadice bint-i Abdullah	Esmâ Gülizar Hanım bint-i Abdullah	Lefkoşa İbrahim Paşa Mh.	İbrahim Paşa'nın eşi	1.106 kuruş	-	-	Tereke
46/42-1	Sabiha	Topçu Kaimmakamlığından emekli Hâfız İbrahim Bey ibn-i Halil bin Abdullah	Lefkoşa Arabahmed Paşa Mh.	-	-	-	1.000 kuruş	Alacaklı
46/58-2	Sefine	Basmacı esnâfindan Hacı İbrahim bin Hacı Hasan bin Abdullah	Lefkoşa İbrahim Paşa Mh.	-	-	-	1000 kuruş	Alacaklı
47/73-3	Mahbûbe	Labtalı Hacı İbrahim Ağa ibn-i Mehmed Ağa ibn-i Abdullah	Lefkoşa Arab Ahmed Paşa Mh.	-	-	-	1000 kuruş	Alacaklı
47/127-1	Hadice	Müsevidü'l-fetvâ Osman Zinnureyn ibn-i Terzi Derviş Mehmed Ağa ibn-i Abdullah	Lefkoşa Ömeriye Mh.	-	-	-	-	Mirastan vasiyet
50/83-2	Cemile	Mustafa ibn-i el-Hâc Feyzullah bin el-Hâc Mehmed Ağa	Lefkoşa Pophane Mh.	-	-	-	-	Mirastan vasiyet
49/28-2	Medîne bint-i Abdullah	el-Hâc Hüseyin Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa	Değirmenlik Kazası Şillura karyesi	Mercan bin Abdullah	-	-	-	Mülk menzil hibesi
50/28-2	Mahbube bint-i Abdullah	Zerdalici kızı Hadice Molla	Lefkoşa Ebukavuk Paşa Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil hibesi
49/198-2	Emine bint-i Abdullah	Arab-zâde	Lefkoşa İbrahim Paşa Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışında adres tespiti
50/26-2	Nâkile Hatun	Cezâyirli el-Hâc Hâfız Ömer Efendi	Lefkoşa Abdi Çavuş Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışında yer tespiti
51/197-1	Alime Hâtûn	Yorgancıbaşı Mustafa Ağa	Lefkoşa Haydar Paşa Mh.	-	-	-	-	Mülk menzil satışında adres tespiti

KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

1. Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (Girne /K.K.T.C.) Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri (KŞS.):

KŞS., 38/1-1; KŞS., 38/15-1; KŞS., 38/49-1; KŞS., 38/66-1; KŞS., 38/192-3; KŞS., 39/8-2; KŞS., 39/20-1; KŞS., 39/39-1; KŞS., 39/61-1; KŞS., 39/110-1; KŞS., 39/143-1; KŞS., 39/171-1; KŞS., 40/133-1; KŞS., 40/171-1; KŞS., 41/77-1; KŞS., 41/90-1; KŞS., 41/94-1; KŞS., 41/99-1; KŞS., 41/168-1; KŞS., 41/169-1; KŞS., 42/43-1; KŞS., 42/54-2; KŞS., 42/71-1; KŞS., 42/90-1; KŞS., 42/125-1; KŞS., 42/186-1; KŞS., 43/3-1; KŞS., 43/7-1; KŞS., 43/13-2; KŞS., 43/46-1; KŞS., 44/86-1; KŞS., 44/130-1; KŞS., 44/140-1; KŞS., 45/20-1; KŞS., 45/116-1; KŞS., 46/42-1; KŞS., 46/58-2; KŞS., 46/121-1; KŞS., 47/29-2; KŞS., 47/73-2; KŞS., 47/78-1; KŞS., 47/84-2; KŞS., 47/102-1; KŞS., 47/127-1; KŞS., 47/171-1; KŞS., 49/28-2; KŞS., 49/82-1; KŞS., 49/147-1; KŞS., 49/198-2; KŞS., 50/19-1; KŞS., 50/26-2; KŞS., 50/28-2; KŞS., 50/83-2; KŞS., 50/141-4; KŞS., 51/1-3; KŞS., 51/61-3; KŞS., 51/195-1; KŞS., 51/204-1.

B. Kaynak ve Araştırma Eserleri

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, Yay. Haz. Yücel Demirel, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Akgündüz, Ahmed, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Diyarbakır 1986.

Akkaya, Mustafa, "XVII. Yüzyılın İl Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/25 (2011), ss. 204-217.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, IX/1-2 (2005), ss. 206-230.

- Aydın, M. Âkif, "Köle" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVI, Ankara 2002, ss. 237-246.
- , *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları, İstanbul 2009.
- Aymes, Marc, "Reform Talks: Applying the Tanzimat to Cyprus", *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp. 107-116.
- Ben-Nach, Yaron, "Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire", *Jewish History*, XX/3-4 (2006), pp. 315-332. Published: Springer.
- Baer, Gabriel, "Slavery in Nineteenth Century Egypt", *The Journal of African History*, VIII/3 (1967), pp. 417-441, Cambridge University Press.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiye Kamusu*, IV, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1988.
- Bozkurt, Gülnihal, "Eski Hukuk Sitemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXVIII/1 (1981), ss. 65-103.
- , "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1 (1990), ss. 45-77.
- Canatar, Mehmet, "Şeriye Sicillerinde Köle Ticareti ve Kölelik Muâmelâtı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler", *Arşiv Dünyası*, 12 (2009), ss. 38-41.
- Cobham, Claude Delaval, *Excerpta Cypria. Materials For a History of Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge 1908.
- Coureas, Nicholas, "Cyprus and Ragusa (Dubrovnik) 1280-1450", *Mediterranean Historical Review*, XVII/2 (2002), ss. 1-13.
- Çevikel, Nuri, *Kıbrıs Eyâleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, Gazimağusa 2000.
- Çiçek, Kemal, *Žimmis (Non Muslims) Of Cyprus In The Sharia Court: 1110/39 A.H./1698-1726 A.D.*, (University of Birmingham Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birmingham 1992.

- Çoruh, Haydar, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İctimaî Yapısı (1808-1839)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- Dağlı, Yücel, Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, V, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Demetriou, Kyriakos N., "Ottoman Cyprus: New Studies on an Obscure Field A Review", *Thetis*, XVI-XVII (2010), pp. 63-72.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1988.
- Dinç, Güven, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010.
- Dinç, Güven, Cemil Çelik, "Kıbrıs'ta Kölelik (1800-1878)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/3 (2012), ss. 185-196.
- Dündar, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1998.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Engerman, Stanley L., "Slavery and Emancipation in Comparative Perspective: A Look at Some Recent Debates", *The Journal of Economic History*, XLVI/2 (1986), Cambridge University Press, pp. 317-339.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Erdogru, M. Akif, "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar (1580-1640)", *Kıbrıs'ta Osmanlılar I*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2008, ss. 119-147.
- , "Osmanlı Kıbrıs'ında Maddi Kölelik (1580-1680)", *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, Ed. R. Halluma, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2009, ss. 100-110.
- Erdönmez, Celâl, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ

Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2004.

—————, “Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs'taki Faaliyetleri (1839-1856)”, *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 58 (2011), ss. 91-118.

Faroqhi, Suraiya, “18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, ss. 199-216.

—————, “Köle Pazarından Ararat'a: 15. Yüzyıl Sonunda Bursa-lı Kadınların Yaşamöyküleri”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, ss. 219-236.

—————, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

—————, *Yeni Bir Hükümdar Aynası, Osmanlı Padişahlarının Kurumsal İmgesi ve Bu İmgenin Algılanması*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfakitap, İstanbul 2011.

—————, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1600-1914*, II, ed. Halil İncalıcık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 720.

Fay, Mary Ann, “Kadınlar ve Vakıflar: [1]8. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz alanı”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, ss. 28-47.

Hatay, Mete, “Servants, Slaves and Concubines in Ottoman Cyprus (1571–1878)”, *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Ed. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriel, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, pp.161-180.

Hill, Sir George, *A History of Cyprus*, IV, (*The Ottoman Province, The British Colony, 1571-1948*), Cambridge University Press, Cambridge, New York 1952.

- Igbafé, Philip A., "Slavery and Emancipation in Benin, 1897-1945", *The Journal of African History*, XVI/3 (1975), Cambridge University Press, pp. 409-429.
- İnalçık, Halil, "Bursa", *TDVİ.*, VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1992, ss. 445-449.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, I, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu Batı: Makaleler II*, Doğu Batı, Ankara 2009, ss. 123-153.
- Jennings, Ronald C. "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXX/3 (1987), pp. 286-302.
- , *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 157-1640*, New York University Press, New York and London 1992.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Köprülü, M. Fuad, "Âzâd", *İA*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1961, ss. 83-85.
- Kur'an-ı Kerim, *Bakara*-2:177; *Nur*- 24:33; *Mücadele*- 58:3; *Meryem*-19:13.
- Le Ghait, Alfred, "The Anti-Slavery Conference", *The North American Review*, CLIV/424 (1892), University of Northern Iowa, pp. 287-296.
- Luke, Sir Harry Charles, *Cyprus Under the Turks 1571-1878. A Record based on the Archives of The English Consulate in Cyprus under the Levant Company and After*, C. Hurst&Company, London 1969.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)* yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2000.

- Özbay, Rahmi Deniz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVII/1 (2009), ss. 148-163.
- Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İstanbul 2005.
- Parlatır, İsmail, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), ss. 417-420.
- , *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Peterson, Brian J., "Slave Emancipation, Trans-Local Social Processes and the Spread of Islam in French Colonial Buguni (Southern Mali) 1893-1914", *The Journal of African History*, XLV/3 (2004), Cambridge University Press, pp. 421-444.
- Sak, İzzet, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1992.
- Samani, Hasan, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Taş, Hülya, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, (2008), ss. 25-44.
- Toledano, Ehud R., "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*, XIV/3, *Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I (1993)*, Published by: Duke University Press, pp. 477-506.
- , *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- , *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Uludağ, Süleyman, “Âzat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, IV, İstanbul 1991, s. 311.

Ünal, Mehmet Ali, “Yasakçı”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 724.

Zilfi, Madeline C. *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2010.

C. İnternet Kaynakları

http://academia.edu/1902012/Ottoman_Cyprus_New_Studies_on_an_Obscure_Field

http://www.harrassowitz-verlag.de/dzo/artikel/201/003/3579_201.pdf?t=1241779309

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1029/12462.pdf>

<http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi17/ozbay.pdf>

<http://www.jstor.org/stable/3631815>

<http://www.jstor.org/stable/1773282>

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1150/13496.pdf>

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/304/2862.pdf>

http://www.hukuk.gazi.edu.tr/editor/dergi/IX_206-230.pdf

<http://dx.doi.org/10.1080/09518960208559123>

<http://www.jstor.org/stable/25102339>

<http://www.jstor.org/stable/2122166>

<http://www.jstor.org/stable/20100988>

<http://www.jstor.org/stable/179829>

<http://www.jstor.org/stable/180474>